

प्रकरण दुसरे

स्वातंत्र्यपूर्व

व स्वातंत्र्योत्तर

काळातील वृत्तपत्रे,

वाचक व त्यांच्या अपेक्षा

प्रकरण २ रे

स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळातील वृत्तपत्रे, वाचक व त्यांच्या अपेक्षा

- २.१ प्रस्तावना
- २.२ वृत्तपत्र व वाचकाचे नाते
- २.३ पूर्वीचा वाचकवर्ग - त्याच्या अपेक्षा
- २.४ स्वातंत्र्यपूर्वकालीन वृत्तपत्रातील विषय, बातम्यांचे स्वरूप
- २.५ संपादकांच्या भूमिका- प्रबोधन व जागृती
- २.६ संपादक व वाचकाचे नाते - न्यायाधिकाऱ्याची भूमिका
- २.७ वाचकाचा स्तर व त्याची आवड
- २.८ स्वातंत्र्योत्तर काळातील वृत्तपत्रे
- २.९ २१ व्या शतकातील वृत्तपत्रातील बदल
- २.१० वाचक वर्गाच्या बदलत्या भूमिका
- २.११ वाचक वर्गाचे स्तर
 - २.११.१ विविध वयोगट
 - २.११.२ विविध व्यवसायिक
- २.१२ समारोप

२.१ प्रस्तावना -

पहिल्या प्रकरणात वृत्तपत्राची संकल्पना कशी व कुठून आली. पूर्वीच्या वृत्तपत्रांची निर्मिती होण्यास कोणती परिस्थिती कारणीभूत झाली. पूर्वीच्या वृत्तपत्रांचा हेतू काय होता, त्यांची भूमिका कोणती होती, त्यांनी कोणते महत्वाचे कार्य केले, स्वातंत्र्यपूर्व, स्वातंत्र्योत्तर व आजची पत्रकारिता यामध्ये कोणते मूलभूत फरक होते या सर्वांचा सविस्तर अभ्यास केला. प्रस्तुत प्रकरणात वृत्तपत्र या संकल्पनेचा अभ्यास करताना यातला प्रमुख घटक म्हणून संपादक, वार्ताहर यासोबत वाचकाचाही विचार करावा लागतो. या प्रकरणात आपण वृत्तपत्र व वाचकात कोणते नाते होते, पूर्वीचा वाचकवर्ग कसा होता, त्याच्या अपेक्षा, वृत्तपत्रातील विषय, बातम्यांचे स्वरूप, संपादकाच्या भूमिका, वाचकांशी असणारे नाते, वाचकाच्या आवडी यांची सविस्तर चर्चा करणार आहोत. या साऱ्या चर्चेवरून आपणांस या प्रक्रियेतील वाचकाचे अनन्यसाधारण महत्त्व दिसून येते.

२.२ वृत्तपत्र व वाचकाचे नाते -

ज्ञानेश्वरांच्या भाषेत बोलायचे झाले तर 'वक्ता वक्ताचि नोहे श्रोतेविण' तसे 'वृत्तपत्र वृत्तपत्रचि नोहे वाचकेविण' असे म्हणावे लागेल. साहित्यात एकवेळ श्रोता नसण्याची भूमिका चालू शकते. भाषणात एकवेळ वक्ता नसला तरी ते 'स्वगत' आहे असे म्हणून चालू शकते पण वृत्तपत्रात एकही वाचक नसला तरी चालेल ही कल्पना चालू शकत नाही. कथा, कविता हे लेखन 'स्वांतसुखाय' 'आत्मसुखाय' स्वमन रिझविण्यासाठी लिहिली जाऊ शकते पण वृत्तपत्र संपादकाच्या 'स्वांतसुखा' साठी काढू शकत नाही. या प्रक्रियेत वृत्तपत्रकारांइतकाच वाचकवर्गही महत्वाचा असतो. किंबहुना 'वाचकावाचून वृत्तपत्र' ही संकल्पनाच ठरू शकत नाही. 'वाचकाने वाचले तरच ते वाचते' हे विसरून चालणार नाही.

वृत्तपत्राने वाचकवर्ग डोळयापुढे ठेऊनच आपले लेखन केले पाहिजे. वृत्तपत्र व वाचक यांचे नाते परस्पर जिढाळाचे व विश्वासाचे असले पाहिजे. म्हणूनच आजही कोणताही वाचक अन्य मिडिया पेक्षा वृत्तपत्रात आलेल्या बातमीला अधिक महत्त्व देतो तिच्यावर विश्वास ठेवतो. वाचकानेही वृत्तपत्रावर विश्वास टाकला पाहिजे. बऱ्याचदा वाचक सहजपणे बोलून जातो की, "या वृत्तपत्रातील

बातमीवर अजिबात विश्वास ठेऊ नको,साले,काहीतरी फेकत असतात लेकाचे! " हे उद्गार फार बोलके आहेत. एखाद्या संसर्गजन्य रोगाची साथ जशी झपाट्याने पसरते तशी ही अविश्वासाची भावना वाचकांमध्ये चटकन पसरते. याचा परिणाम त्या वृत्तपत्राच्या विश्वसनीयतेवर होतोच शिवाय त्याच्या प्रतिष्ठा व खपावरही होतो. केवळ या गोष्टीमुळे वृत्तपत्र बंद पडण्याची अनेक उदाहरणे आहेत. (प्रभातदर्शन)

वृत्तपत्र व वाचकाचे नातेसंबंध जिव्हाळ्याचे असले पाहिजेत. त्याला विविध पदर असले पाहिजेत. हे पदर असे असावेत. –

अ) साहचर्य – वृत्तपत्र व वाचकाला एखाद्या सहचाऱ्यासारखे वाटले पाहिजे. सहचाऱ्याच्या सुखदुःखात आपण सहभागी होतो. त्याच्या सहवासात रमतो. त्याच्याशी एकरूप होतो व तोही आपल्याशी असेच साहचर्य प्रस्थापित करतो तसे वृत्तपत्र व वाचकांचे परस्परसंबंध असले पाहिजेत. वाचकांची दुःखे, समस्या, आनंदाचे क्षण, त्याचे प्रश्न, आवडी निवडी याची दखल वृत्तपत्रांनी सहचाऱ्याच्या भूमिकेतून घेतली पाहिजे. तशा वृत्तपत्रांच्या प्रश्न, व्यथा वाचकांनी समजून घेतल्या पाहिजेत.

ब) दृष्टा – दृश्य संबंध – रसिक वाचकांची मानसिकता, त्याची आसक्ती, त्याच्या सौंदर्याची अपेक्षा या सर्वांची जाणीवपूर्वक दखल वृत्तपत्रांने घेतली पाहिजे. त्यानुसार त्याला त्याच्या आवडीचा मजकूर दिला पाहिजे. वाचकाला जे हवे ते त्यात हवे. असे असले तरी मागणी तसा पुरवठा या वृत्तीने त्याच्या हीन अभिरूचीची मात्र जोपासना करू नये. अशा वेळी त्याच्या या हीन अभिरूचीला त्याला न दुखावता आळा घालून योग्य वळण लावले पाहिजे.

क) बिंब – प्रतिबिंब संबंध – वाचकाच्या आवडीनिवडी, अपेक्षा, विचार आचार या साऱ्याचे प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष प्रतिबिंब वृत्तपत्रात सतत उमटत असते. व वृत्तपत्रातील लेखनाचे पडसाद वाचकांच्या मनात प्रतिबिंबीत होत असतात. स्वातंत्र्य लढ्यातील वृत्तपत्राने क्रांतीचे विचार प्रतिबिंबीत करण्याचे केलेले कार्य आपल्या समोर आहेच. बऱ्याचदा वृत्तपत्रातील विचार वाचताना आपण म्हणून जातो, "एकदम परफेक्ट, मला हेच म्हणायचे होते."

ड) माता बालक संबंध – लहानपणी जशी आई 'असं करू नको, तसं करू नको' नाहीतर हे होईल असे सांगून शिकवित असते. पण हे शिकविण्यात दहशत, दटावणी, क्रूरता, आज्ञा किंवा प्रभूत्व गाजविण्याचा भाव नसतो. त्यात मायेचे आर्जव असते. विनंती असते. नम्रता असते. वृत्तपत्रांनी नव्या पिढीला सुधारण्याचे जे काम करायचे आहे ते याच भूमिकेतून करायचे आहे. बालक ही आईच्या आर्जवापुढे आपला दुराग्रह सोडते. वृत्तपत्र व वाचकातले हे नाते या पातळीवरचे असले पाहिजे.

इ) भोक्ता-भोग्य संबंध – वाचक हा वृत्तपत्राचा भोक्ता असतो.त्याला हव्या असणाऱ्या गोष्टी, विचार,रंजन, प्रबोधन – (भोग्य) वृत्तपत्रांनी त्याला द्यायचे असते. त्याची ज्ञानतृष्णा शमवायची असते. वैचारिक भूक भागवायची असते. कुटुंबात एकच वृत्तपत्र घेतले जाते. त्यातील सर्व घटकांना आपलेसे वाटेल असा ढाचा वृत्तपत्राचा असणे आवश्यक आहे.

ई) उद्दीपक - उदीप्य संबंध – वाचकाच्या मनात राष्ट्रप्रेम, सद्भिरूची, सौंदर्यनिष्ठा, देशभक्ती, विवेकबुद्धी, उद्दिपीत करून ती वाढविण्याचे, तिला चालना देण्याचे काम वृत्तपत्रांनी करावयाचे असते व वाचकाने वृत्तपत्रीय वाचनातून आपल्या सद्भावना उद्दिपीत करून त्यांची जोपासना करावयाची असते. एखादा चांगला वैचारिक लेख तरूण पिढीच्या मनात देशाविषयी प्रेम जागृत करू शकतो. मात्र एखादा धर्मावरचा लेख तरूणांना धर्मांध बनवून नवे दहशतवादी निर्माण करू शकतो. म्हणूनच नीरक्षीर विवेक बुद्धीने लेखन करून वाचकाच्या सद्गुणांचे उद्दिपन करण्याचे काम वृत्तपत्राने केले पाहिजे.

फ) शिक्षक - विद्यार्थी संबंध – वृत्तपत्र हे एका अर्थाने शिक्षकाची भूमिका करत असते. समाजात घडणाऱ्या विविध घटनांच्या बातम्यातून, वृत्तलेख,अग्रलेख, विनोद, बोधकथा इ.सदरांच्या माध्यमातून ते वाचकांचे प्रबोधनच करत असते.वाचकही अपघाताच्या बातमीपासून वैचारिक लेखापर्यंत प्रत्येकातून प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष कोणते ना कोणते शिक्षण घेत असतो.

ग) प्रेरक - प्रेरित संबंध – वृत्तपत्र हे प्रेरक असते स्वातंत्र्यपूर्वकाळातली वृत्तपत्रे हे याचे सुंदर उदाहरण आहे. वृत्तपत्रात येणाऱ्या विधायक बातम्या,लेख एक चांगली पिढी, समाज सुधारक,

नेता, नागरीक निर्माण करु शकतात. बाबा आमटेंच्यावरील लेख वाचून कितीतरी तरुणांनी महारोग्यांच्या सेवेचे व्रत घेतले. पूरग्रस्तांना मदत करणारी तरुण मंडळे याचे उत्तम उदाहरण आहेत. सांगलीतले 'विसावा चौक तरुण मंडळ' आष्टाचे 'फ्रेडशिप मंडळ' याची उत्तम उदाहरणे म्हणून सांगता येतील.

वाचक व वृत्तपत्र यांचे नाते अशा विविध पातळीवर नटलेले असते. एकूण काय तर

☆ हे संबंध मित्रत्वाचे हवेत.

☆ जिद्दाळ्याचे हवेत,

☆ विश्वसनियतेच्या पातळीवर दृढावलेले हवेत.

☆ पारदर्शक हवेत.

नाहीतर वृत्तपत्र व वाचकातला विसंवाद, बेबनाव, अविश्वास दोघांनाही अधःपतनाकडे नेतो. दोघेही एकमेकांवर कुरघोडी करू पाहतात. परस्परांना फसवू पाहतात. एक गंमतशीर उदाहरण फार बोलके आहे. मध्यंतरी एका वृत्तपत्राच्या लोकप्रियतेचा सर्व्हे घेण्यासाठी काही मुली आल्या. त्यांनी विचारलेल्या बहुतेक प्रश्नांना 'क्ष' कुटुंबातील व्यक्तीने खोटीच उत्तरे दिली. त्यांचाच पेपर चांगला म्हणून सांगितले नि त्यांनी पाठ वळताच "कोण वाचणार यांचा भिकार पेपर?" अशी प्रतिक्रिया उमटवली. याउलट काही कुटुंबांना एका वृत्तपत्राच्या कार्यालयातून फोन आला, "आम्ही तुम्हांला हा संपूर्ण आठवडा आमचे वृत्तपत्र मोफत पाठवित आहोत. आपण वाचून आपला अभिप्राय नोंदवावा" त्यांनी फोन नंबरही दिला. पण या घटनेला वर्ष झाले त्यांचा पेपर आला नाही की त्यांनी फोन उचलला नाही. या दोन्ही घटना बोलक्या आहेत. दोघांमध्येही अविश्वासाची एक अदृश्य भिंत उभी आहे.

ही अविश्वासाची भावना जोपर्यंत आहे तोपर्यंत दोघांचेही कल्याण साधणार नाही. पर्यायाने देशाचे कल्याणही. यासाठी वृत्तपत्रांनी काही गोष्टी लक्षात ठेवल्या पाहिजेत. त्या म्हणजे --

- वृत्तपत्राने वाचकाभिमुख बनण्याचा प्रयत्न करावा.
- मात्र वाचकाच्या अधीन जाऊ नये.

- वाचकामध्ये सद्भिरुची निर्माण करण्याचे काम करावे.
- वाचकाच्या व्यक्तिमत्वाला विधायक वळण लावायचा प्रयत्न करावा.
- वाचकाचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी त्याला ज्ञानाची द्वारे मोकळी करण्याची पराकाष्ठा करावी.
- मराठी संत कवी दासोपंताप्रमाणे 'न पाहे श्रोत्यांचे(वाचकांचे)वदन' अशी 'who care' ची बेफिकीर भूमिका ठेऊन 'मी म्हणेन ती पूर्व' असे वागू नये.
- वाचकाभिमुखता व आत्मस्वाधीनता याचा योग्य मेळ घालावा सुवर्णमध्य साधावा.

या बरोबर वाचकानेही काही गोष्टींचे पथ्य पाळावे.

- वृत्तपत्र मागणी तसा पुरवठा करणारे असले तरी आपण 'रास्त' मागणी करावी.
- अश्लील, असभ्य, खोट्या, अतिरंजित मजकूरावर वेळीच अंकुश लावावा.
- त्यातील मजकुराची विश्वसनीयता तपासून पहावी.
- नीरक्षीरविवेक बुद्धीने त्यातले चांगले ते घ्यावे.मध्यंतरी एका लहान मुलाच्या अपहरणाचे वृत्त वाचून एका सधन कुटुंबातील मुलाने 'हिरो होंडा' घेण्यासाठी एका मुलाचे अपहरण केले. प्रतिष्ठित घराण्यातल्या पापभीरु मुलाने केलेले कृत्य पाहून सर्वांनी तोंडात बोटे घातली,"कुटुनही अवदसा सुचली?" असे विचारणाऱ्या त्याच्या वडीलांना त्याच्या खिशात अशा टाडपच्या बातम्यांची कात्रणे मिळाली.
- वाचकाने वृत्तपत्राकडून अवास्तव अपेक्षा करू नयेत.

- एक ग्राहक व दुकानदार असे व्यवहारी नाते ठेवू नये. बऱ्याचदा वाचक वृत्तपत्रांना 'माल' असे संबोधतात. "अमुक वृत्तपत्र कशाला घेतोस? सगळा रद्दी माल असतो त्यात!" हे उद्गार मनाला क्लेष देतात.

वृत्तपत्र आणि वाचक यांच्यात चांगला सूर जुळला तरच समाज प्रगती करू शकतो. नाहीतर चिखलातल्या रेड्यासारखी गत होते. या दोघांचे नाते परस्पर सन्मुख हवे. संस्कृतमधल्या एका सुभाषितात म्हटले आहे -

“शशिनाच निशा निशयाच शशी शशिनानिशयाच विभाती नभः

कविनाच विभु विभुनाच कवी कवीनाविभुनांच विभाती सभा ।। ”

याप्रमाणे वाचक व वृत्तपत्रांना परस्परांमुळे शोभा येते हे विसरून चालणार नाही.

एकूण वृत्तपत्रांनी वाचकाची अभिरूची विकसित करून त्याचे 'अभिमत' तयार करण्याचे व त्यातून सुजाण, देशनिष्ठ नागरिकांची फळी निर्माण करण्याचे काम करायचे आहे तर वाचकांनी वृत्तपत्राच्या रूपात एक उच्च अभिरूची जोपासणारे, आदर्श, देशभक्तीचे प्रसार करणारे, ज्ञानदान देणारे व्यासपीठ निर्माण करायचे आहे व उभयतांनी देशोन्नतीच्या कार्यास हातभार लावायचा आहे.

जोसेफ वॉर्ड या पत्रकाराने तर स्पष्ट म्हटले आहे - "तुमचे वृत्तपत्र विचार वा कृती यांच्या बाबतीत कोणाच्या अंकित होणार नाही याची मात्र काळजी घ्या. वृत्तपत्र हे जे लोक चालवतात त्यांचे नसते. वृत्तपत्राची मालकी ज्यांच्याकडे आहे त्यांचेही नसते. वृत्तपत्र हे जनतेचे असते. ती जनतेचा आवाज, त्यांची ढाल, त्यांच्या आकांक्षांची ग्वाही असते आणि ते स्वतंत्र ठेवण्यासाठी आपण स्वतंत्र, प्रामाणिक आणि निष्ठावान राहिले पाहिजे."¹

महात्मा गांधींनीही वाचकांना महत्त्व देणारे उद्दिष्ट सांगितले आहे. -

१. वृत्तसाधना - श्री. कर्णिक द्वा. भ. - प्रकरण ३ रे - पान क्र. ४५

“वृत्तपत्राचे एक उद्दिष्ट लोकभावना समजावून घेऊन त्यांना वाचा फोडणे व दुसरे लोकांमध्ये सद्भावना जागृत करणे, तिसरे लोकांमधील दोष निर्भिडपणे चव्हाट्यावर मांडणे.”^१

वाचकांच्या विचारांना वळण देण्याचे कार्य आपल्याला करायचे आहे हे विसरून वृत्तपत्रे वाचकांना हवे ते देण्याचा प्रयत्न करतात. वाचकांचा विरोध न पत्करता ‘मागणी तसा पुरवठा’ करण्याकडे वृत्तपत्रांचा कल दिसतो. मात्र वाचकांच्या गुणांबरोबर त्याचे दोषही दाखवण्यास वृत्तपत्रांनी कचरू नये. १९४९ साली अमेरिकेत जी राष्ट्रीय परिषद भरली होती

त्यात एक संपादकीय लेखनामागील तत्वाबद्दलचे मूलभूत निवेदन तयार केले होते.^२ त्यातला दुसरा नियम यादृष्टीने महत्वाचा वाटतो. –

☆ वस्तुस्थितीच्या आधारे वस्तुनिष्ठ निष्कर्ष काढावे. पुराव्यांचा त्याला आधार द्यावा व जास्तीत जास्त लोकांच्या कल्पनांचा विचार करावा.

वाचकातील उणीवा, त्याचा स्वार्थ, त्याचे अज्ञान, त्यांचे पूर्वग्रह यांचे प्रतिबिंब वृत्तपत्रात उमटणारच तरीही समाजहिताच्या दृष्टीने तीन उद्दिष्ट्ये लक्षात ठेवावी. –

- १) स्वार्थात थोडी सामाजिक जाणीव आणणे.
- २) अज्ञानात थोडी ज्ञानाची भर घालणे.
- ३) पूर्वग्रहाच्या जागी थोडी समजूत आणणे.

वाचकवर्ग लक्षात घेउन वृत्तपत्रांनी त्यांच्या आवडीची सदरे द्यावीत. वाचकांना निरागस आनंद देणे हेच वृत्तपत्रांचे ध्येय असले पाहिजे. वाचकांच्या आशा - आकांक्षाना जो संपादक वाचा फोडतो त्याचे वृत्तपत्र समाजमनाची पकड घेते.

१. वृत्तसाधना - श्री. कर्णिक द्वा. भ. - प्रकरण ३ रे - पान क्र. ४५

२. वृत्तसाधना - श्री. कर्णिक द्वा. भ. - प्रकरण ३ रे - पान क्र. ५१

वृत्तपत्र व वाचक यांच्या नात्याचा विस्तृत उहापोह केल्यानंतर या वाचकाच्या वृत्तपत्राकडून येणाऱ्या अपेक्षांचा विचार करावा लागतो.

२.३ पूर्वीचा वाचकवर्ग व त्याच्या अपेक्षा -

स्वातंत्र्यप्राप्तीपूर्व कालातील वृत्तपत्रांचा वाचकवर्ग हा एका विशिष्ट जाती-गटाचा होता. इंग्रजी ज्ञानाने सज्जान झालेले मूठभर लोक याचे वाचक होते. याकाळाची सामाजिक परिस्थिती पाहिली की त्यावेळाचा वाचकवर्ग कसा होता याची कल्पना येईल. त्याकाळात लोक अस्तिकता व नास्तिकता या दोन्हीमध्ये दोलायमान स्थितीत लटकत होते. अधिभौतिकतेमुळे अध्यात्मिक जीवन विस्कळीत झाले होते. मुठभर लोक इंग्रजी शिकले होते. ते हक्सले, मिल व स्पेन्सरचे अनुयायी झाले होते. परंतु त्यांना आपल्या मौलिक साहित्याची जाण जेमतेमच होती. ते भूतकाळाचा तिरस्कार करत होते व त्यांचा भविष्यावर विश्वास नव्हता. ते आंधळेपणाने इंग्रजांच्या रितीरिवाजांची नक्कल / अनुकरण करत होते. आपल्या कलेचा विनाश करून इंग्रजी वस्तूंनी घर सजवत होते. राष्ट्रीय भावनेच्या जोशाचा त्यांच्यात लवलेशही नव्हता. राष्ट्रजीवनाची गती सांगणारी एकही कृती त्यांच्यात नव्हती. जणू काही त्यांच्या हृदयाची स्पंदने मृतवत झाली होती. देशाची स्थिती अतिशय शोचनीय झाली होती. दुष्काळसदृश्य स्थिती, साथीचे रोग, शेतकऱ्यांची दुरावस्था या समस्या दिवसेंदिवस वाढतच होत्या. एकीकडे अशी दयनीय स्थिती तर दुसरीकडे स्वातंत्र्यचळवळीचे वारे वाहू लागले होते.

अशा स्थितीत मूठभर ब्राम्हण समाजाशिवाय वृत्तपत्र वाचायचा प्रपंच कोण करणार? अशा वाचकांना फटकारून त्यांच्या या स्थितीबद्दल दुःख व्यक्त करताना 'उदन्त मार्तंड' च्या संपादकांनी लिहिले आहे. -

“शुद्र चाकरी आदी नीच काम करते है उन्हे पढाई लिखाई आदि से मतलब नही । कायस्थ, फारशी, उर्दू पढा करते है और वैश्य अक्षर समूह सीखकर बही खाता करते है, खत्री बजाजी आदि करते है, पढते लिखते नही । ब्राम्हणोंने तो कलियुगी ब्राम्हण बनकर पठन पाठन को तिलांजली दे रखी है । फिर हिंदी का समाचार पत्र कौन पढे और खरीदे ?”^१

१. मीडियाके पचास वर्ष - प्रेमचंद पतंजलि (संपा.) पृष्ठ क्र. ११ राधा पब्लि. दिल्ली.

एकूण वृत्तपत्र वाचकांची स्थिती शोचनीयच होती हे वाचक –

- एका विशिष्ट चाकोरीतच जगणारे
- जातीधर्माचा, वर्णव्यवस्थेचा पगडा मनावर असणारे
- अध्यात्म, मोक्ष, स्वर्ग, जन्म, पुनर्जन्म या कल्पनेत गुरफटलेले
- नव्या ज्ञानाबद्दल ओढ वा उत्सुकता नसलेले (सनातनी वृत्तीचे)
- सामाजिक व राष्ट्रीय भावना नसलेले
- आर्थिक व राजकीय परिस्थितीत अस्थिरता असलेले
- राष्ट्रीयत्वाचा अभाव असलेले
- अस्थिर सामाजिक जीवन जगणारे
- अंधश्रद्धा, अज्ञान यांच्या भाराखाली वावरणारे
- अडाणी, सनातनी वृत्तीचे
- रूढी परंपरा व अंधधर्मभक्तींचा फैलाव असलेले
- नोकरशाहीत अभिमान बाळगणारे
- गरीबी, दारिद्र्य, उपासमार यांनी ग्रासलेले
- मोजकेच वाचक सुशिक्षित, पाश्चात्य संस्कृतीची छाप असलेले
- स्वतःची अशी जीवन परंपरा नसलेले
- इंग्रजांच्या सत्ताक्रमणाबद्दल फारसे सोयरसुतक नसलेले असे होते.

परिणामी पेपर घेऊन तो वाचावा व क्रांतीचे विचार घ्यावेत असे वाटणारे लोक हाताच्या बोटार मोजण्याइतके होते.

कृष्णाराव भालेकरांनी ' दिनबंधू' वृत्तपत्र काढताना म्हटले आहे - "आजपर्यंत उच्चविद्याविभूषित, सुसंस्कृत मंडळींनी जी वृत्तपत्रे चालविली त्यात त्यांनी बहुजन - हरिजन - शेतकरी - शेतमजूर - शेतमजूर स्त्रिया, मुले, गिरीजन, आदिवासी यांचा विचार केला नाही."१

महात्मा फुले या पत्रात म्हणतात - "एकंदर सर्व भट वर्तमानपत्र कर्त्याची आणि क्षुद्र, अतिशुद्रांची जन्मातून एकदासुद्धा अशा कामी गाठ पडत नाही. त्यातून अतिशुद्रास तर वर्तमानपत्र म्हणजे काय? कोल्हा, कुत्रा का माकड हे समजत नाही. तर मग अशा अनोळखी अतिशुद्रांची मने या सर्व सोवळ्या वर्तमानपत्रात कोठून कशी कळणार? "

हे उद्गार तत्कालिन वाचकांच्या स्थितीचे निदर्शक आहेत.

या वाचकांच्या अपेक्षा काय असणार? किमान अपेक्षा असणाऱ्या या पूर्वीच्या वाचकवर्गाच्या अपेक्षा एवढ्याच होत्या की -

- १) इंग्रजी ज्ञानाचा परिचय व्हावा.
- २) इंग्रजी आक्रमणापासून मराठी संस्कृतीचा बचाव करणे.
- ३) अंधश्रद्धा, अज्ञानात पिचणाऱ्या लोकांना नवा दृष्टीकोन मिळावा.
- ४) शेतकरी, कामकरी, आदिवासी यांची स्थिती पालटावी.
- ५) वैचारिक क्रांती होऊन स्वातंत्र्य मिळावे.
- ६) वैचारिक, मानसिक, राजकीय गुलामगिरीतून मुक्तता.
- ७) वृत्तपत्रांनी सामान्यांची दुःखे वेशीवर टांगून त्याची स्थिती सुधारावी, स्वातंत्र्यलढ्यास चालना द्यावी.
- ८) स्वदेश, स्वभाषा, स्वहित व स्वदेशी यांचा प्रसार करावा.

तत्कालिन वाचक व वाचकांच्या अपेक्षा पाहिल्यानंतर त्याकाळातील वृत्तपत्रांचे विषय कोणते होते याचा विचार करणे गरजेचे ठरते.

२.४ स्वातंत्र्यपूर्वकालिन वृत्तपत्रातील विषय, बातम्यांचे स्वरूप -

स्वातंत्र्यपूर्वकालिन वृत्तपत्रे ही एका निश्चित ध्येयाने प्रेरित होऊन निघाली होती. इंग्रजी शिक्षणाने सुज्ञ झालेल्या समाज धुरीणांना आपल्या देशबांधवांची स्थिती सुधारावी असे प्रामाणिकपणे वाटत होते. आपल्या अडाणी, अंधश्रद्धाळू समाजाला बहुआयामी इंग्रजी भाषेतील विविध विषय कळावेत. त्यांना जीवनाकडे पाहण्याचा एक नवा दृष्टीकोन मिळावा. त्यांच्या अंधश्रद्धा, जुने रीतीरिवाज सोडून त्यांनी नवे विचार आत्मसात करावेत असे त्यांना वाटे. म्हणून त्यांनी वृत्तपत्रात नवनवे विचार व अंधश्रद्धांवर, जुन्या रूढी परंपरांवर टीकेची झोड उठवली. क्रांतीचे विचार मांडले. एकीकडे इंग्रजी सत्तेची कृपा (ज्ञानाची भांडारे खुली) तर दुसरीकडे त्यांचे होणारे अन्याय अशा दुहेरी पातळीवर ते लेखन करत होते. लोकजागृतीच्या दृष्टीने नवे विचार मांडणे व त्याचवेळी इंग्रजी सत्तेबद्दलचा असंतोष पसरवणे हे काम वृत्तपत्रे करत होती.

गुलामगिरीविषयी चीड निर्माण करणे, स्वातंत्र्याबद्दलचे प्रेम वाढवणे या त्यांच्या अपेक्षा होत्या. त्याचबरोबर ब्रिटीश सरकारबद्दल असहकाराची बीजे रूजविणे या हेतुने या वृत्तपत्रांनी प्रामुख्याने पुढील विषय हाताळले. -

- प्रारंभीच्या काळात व्यापार विषयक बातम्या, युद्धवार्ता, गुप्त बातम्या, कंपनीच्या व्यापाराची माहिती, शासकीय बातम्या, सरकारी नोटीफिकेशन्स.
- शासनावर टिका, इंग्लंड पार्लमेंटमधील चर्चा, परदेशी बातम्या, जाहिराती.
- सुधारणावादी विचार, कंपनी कायदा विरोध, लेखनस्वातंत्र्याचा पुरस्कार
- धर्मप्रसार, भारतीयांचे प्रबोधन, लोकजागृती
- जुन्या रूढी परंपरा, अनिष्ट चालींना विरोध, सामाजिक सुधारणांचा पुरस्कार

- हिंदू धर्माची बाजू मांडणे, सनातनी बाजू मांडणे.
- राष्ट्रभक्ती जागृती, स्वातंत्र्यसंग्राम
- इंग्रजांवर टीका, विरोध
- मनोरंजक गोष्टी, विविध बातम्या, कोडी, उखाणे, खेळ
- चित्रे, बोधकथा, कलाकौशल्य, सरकारी अधिकाऱ्यांच्या बदल्या, फोटोग्राफी, टेलीग्राफीवर माहिती.
- काव्यशास्त्र विनोद, नीतीज्ञानपर विषय, देशोदेशीची वर्तमाने
- वाचकांची पत्रे, विधवा विवाह, स्त्री शिक्षण, विनोद, व्यंगचित्रे, बाजारभाव, लोकहितवादींची शतपत्रे
- शेतकऱ्यांची गाऱ्हाणी, थोर लोकांची माहिती, चिपळूणकरांची निबंधमाला
- ह.ना. आपटेंच्या कादंबऱ्या

याशिवाय या वृत्तपत्रातील बातम्यांचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे असे -

- गुप्त बातम्या
- व्यापारविषयक बातम्या, गुप्त वार्ता, लढाया, युद्धवार्ता
- सुभ्यातील महत्वाच्या घडामोडी, व्यापारी घडामोडी.
- कंपनीच्या व्यापाराच्या, हितवर्धक बातम्या
- शासकीय बातम्या, परदेशी बातम्या
- १८५७ च्या बंडाच्या बातम्या
- स्वतंत्र बातमीदाराकडून आलेल्या बातम्या, वर्तमान सार

- राजकीय घडामोडी, शिक्षण विषयक, सरकारी अधिकाऱ्यांच्या बदल्या, सामाजिक प्रश्न
- स्वदेशी चळवळीचे वृत्त
- विलायतेतील वर्तमाने

पूर्वीच्या वृत्तपत्रातील विषय व बातम्यांचे स्वरूप पाहिल्यानंतर आणखी एक महत्वाची गोष्ट आपणांस लक्षात घ्यावी लागते ती म्हणजे यामध्ये असणारी संपादकाची भूमिका त्याकाळी इंग्रजी ज्ञानाने संपन्न झालेल्या उच्चविद्याविभूषित अशा ब्राम्हण वर्गातील विद्वानांनी संपादकपद भूषवलेले दिसते. गंगाधर भट्टाचार्य, राजाराम मोहन रॉय, जुगलकिशोर शुक्ल, पराडकर, राहुल बारपुते, पं.मदन मोहन मालवीय, बाळशास्त्री जांभेकर, भाऊ महाजन, तात्या छत्रे, काकासाहेब लिमये, चिपळूणकर, महादेव रानडे, लो. टिळक, गो. ग. आगरकर, ह.ना. आपटे, परांजपे अशी कितीतरी नावे सांगता येतील. या संपादकाच्या भूमिका त्या काळाच्या पार्श्वभूमीवर महत्वाच्या ठरल्या.

२.५ संपादकाच्या भूमिका –

- प्रबोधन व जागृती
- देशासाठी त्यागाची भावना जनमानसात रुजवणे.
- आर्थिक लाभ दुय्यम मानून समाजपरिवर्तनासाठी प्रयत्न करणे.
- देशनिष्ठा, राष्ट्रनिष्ठा या भावना वाढीस लावणे.
- गुलामगिरीस विरोध करणे.
- ज्ञानाचा प्रसार करणे.
- सामाजिक सुधारणा करणे.
- सामाजिक समस्यांची चर्चा करून समाज परिवर्तन घडवणे.
- सामान्यांच्या दुःखांना वाचा फोडणे.

- पत्रकारिता हे व्रत म्हणून निभावणे प्रसंगी तुरुंगवासाची ही तयारी ठेवणे.
- ब्रिटीश सत्तेच्या विरोधातली आपली मते परखडपणे मांडणे.
- सामाजिक विसंगतीवर टिका करणे.
- देशप्रेम वाढीस लावणे.
- सामाजिक प्रबोधन व वैचारिक जागृती करून क्रांती घडवणे.
- स्वातंत्र्याची चळवळ वाढीस लावणे.
- मराठी संस्कृती, मराठी मन यांची जोपासना करणे.

संपादकाची भूमिका अशी व्यापक व चौफेर असली पाहिजे. 'संपादक त्याच्या चेहऱ्यापेक्षा त्याच्या लेखनाने ओळखला जातो' असे म्हणतात. ते सार्थ ठरले पाहिजे. संपादक हा ते पद लादलेला असला तर त्याला कशाचेच देणे घेणे नसते, 'हाडाचा संपादक कधी विश्रांती घेत नाही.' करमणूक हा शब्द त्याच्या शब्दकोशात नसतो. पूर्ण मानवतावादी दृष्टीकोन, जनसामान्यांविषयी तळमळ, प्रश्न समजून घेण्याची ताकद, बातमी जीव की प्राण मानणारा, अनुभवातून नाजूक प्रश्न सोडवणारा, आपल्या अधिकाराविषयी जाणीव या सर्व गुणांनी परिपूर्ण व्यक्तीच संपादकाची भूमिका समर्थपणे वठवू शकते. व्यवस्थापनाने त्याला दिलेल्या स्वातंत्र्याच्या चौकटीचा कुशलतेने जास्तीत जास्त वापर करून घेण्याचे कौशल्य त्याच्यात असावे लागते.

राजकीय पक्ष, गुन्हेगार, पोलिस, देशद्रोही संघटना, अवैध धंदेवाले, जाहिरातदार हे त्याच्या स्वातंत्र्याच्या मार्गातले अडथळे असतात. 'टिकून राहणे 'हा त्याच्या कर्तृत्वाचा एक भाग ठरतो. स्वातंत्र्यपूर्व काळात ब्रिटीश सरकारकडून संपादकाच्या विचार स्वातंत्र्यावर वरवंटा फिरवला जात असे. संपादकाच्या अंगी निडर वृत्ती असल्याने ब्रिटीशांपुढे मान झुकवत नसे. संपादक ताठ बाण्याचा हवा प्रसंगी आपले मत ठाम ठेवण्यासाठी तुरुंगवासही भोगण्याची

तयारी हवी. “चांगल्या संपादकाचा एक पाय ऑफिसात व दुसरा पाय तुरुंगात असतो” असे म्हंटले जाते ते खरेच आहे. लोकमान्य टिळक हे याचे उत्तम उदाहरण आहे.

आपल्या जबाबदारी व भूमिकेशी /मताशी ठाम असणारा,मानवतेशी दृढ नाते ठेवणारा, भाषेवर व बातमीवर प्रेम करणारा सहकाऱ्यांना योग्य मार्गदर्शन करणारा,लेखणीचे असिधारा व्रत अखंड चालवणारा अखंड उत्साह ठेवणारा, भाषेची उत्तम जाण असणारा, विभागाला विधायक दिशा देणारा,लोकहिताची तळमळ असणारा अशा विविध भूमिकांचे संगठन ज्याच्या व्यक्तीत्वात आहे असा संपादक श्रेष्ठ ठरतो. ब्रिटिशांच्या काळात अनेक संपादकांना एकेका शब्दाचे जाब द्यावे लागले. १९७५ च्या आणीबाणीच्या काळातही आपल्या ठाम विचारापायी अनेक संपादकांना तुरुंगाची हवा खावी लागली. यापूर्वी १८७८ मध्ये ब्रिटिशांनी बंगाली भाषेतल्या ‘आनंद बझार’ पत्रिकेसाठी ‘व्हर्नाक्युलर प्रेस ॲक्ट’ संमत करवून घेतला.

संपादक अशा बऱ्यावाईट घटनांचा साक्षीदार असतो. थोडक्यात संपादक हा बहुगुणी,बहुआयामी व्यक्तित्वाचा,हरहुन्नरी अवलिया असावा लागतो.सतत त्याला अष्टावधानी भूमिका पार पाडावी लागते. किंबहुना संपादकाचा दृष्टिकोन हा पूर्ण वृत्तपत्राचा दृष्टिकोन मानला जातो.

२.६ संपादक व वाचकाचे नाते -- न्यायाधीशाची भूमिका :-

वास्तविक संपादक व वाचक यांचा प्रत्यक्ष समोरासमोर संबंध येत नाही तर वृत्तपत्रातील संपादकीय पानातून संपादक डोकावत असतो व वाचकाला भेटत असतो तर वाचकांचा पत्रव्यवहार, प्रतिक्रिया यांच्यामधून वाचक त्यांना भेटतो. या दोघांच्या नात्यात एकप्रकारची अलिखित आचारसंहिताच लपलेली असते.

- संपादक हा सतत वाचकाच्या हिताची जाणीव ठेऊन आपले लेखन किंवा संपादन करीत असतो. वाचकाने आपल्या कल्याणाच्या उत्तदायित्वाची जबाबदारीच संपादकावर मोठ्या विश्वासाने टाकलेली असते.

- संपादक वाचकाच्या कल्याणाशी निगडीत प्रत्येक गोष्टीचे निर्भिडपणे विवेचन, स्पष्टीकरण व समर्थन करत असतो व संपादकाने केलेले विवेचन हे जनकल्याणासाठी असणार याची खात्री बाळगूनच वाचक ते वाचत असतो.
- संपादक जेव्हा जनकल्याणाचा प्रश्न येतो तेव्हा अन्य कोणतेही बंधन किंवा दडपण न मानता निर्भिडपणे आपली मते प्रस्तुत करत असतो व वाचक आपल्या कल्याणाबाबत निर्भिडपणे विचार मांडणाऱ्या संपादकाच्या पाठीशी ढाल बनून रहात असतो.
- जाणता संपादक हा वाचकांच्या बाबतीत पूर्ण ईमानदारी ठेऊन वागत असतो तर वाचकही ईमानी संपादकाशी कधी प्रतारणा करीत नाही.
- संपादक आपल्या बातम्या देताना वा मतप्रदर्शन करताना कसलाही पक्षपातीपणा करीत नाही उलट निःपक्षपाती भूमिकेतून त्या प्रस्तुत करीत असतो. वाचकालाही संपादकाच्या या निःपक्षपातीपणाबद्दल गाढ विश्वास असतो.
- संपादक आपल्या कामात नैतिकतेचे भान ठेऊन काम करीत असतो. कुणाही व्यक्तीच्या चारित्र्याला बाधा येईल असे लेखन तो करीत नाही. वाचकही संपादकाची नैतिकता तावून सुलाखून घेऊन मगच त्यावर विश्वास टाकतो.
- संपादक लोकांच्या अभिरूचीच्या चढउताराचे भान ठेऊनच लेखन करीत असतो. वाचकाची अभिरूची संपादकाच्या दर्जेदार लेखनातूनच घडत असते.
- घटना वरवर पाहणे, ऐकणे तेवढ्यापुरतेच ज्ञान न ठेवता संपादक कुठल्याही घटनेचे विश्लेषण करत असतो. तत्सदृश्य पूर्वीच्या घटना व चालू घटनांचा संबंध - फरक दाखवून त्याचा अन्वय लावण्याचा प्रयत्न करत असतो. त्याच घटना देशाबाहेर घडत असल्यास त्याचाही संबंध दाखवतो.
- संपादकीय लिखाण हे सर्वांसाठीच असते पण वाचक मात्र ते वाचतातच असे नाही. अग्रलेख, संपादकीय वाचणाऱ्या वाचकाचा एक विशिष्ट वर्ग असतो (प्राध्यापक, वकील, सरकारी कर्मचारी)

- एक विशिष्ट वाचकवर्ग केवळ संपादकीयाकरताच वृत्तपत्र घेत असतो. कारण त्यात सर्व महत्वाच्या बातम्यांचे सार समाविष्ट असते.
- संपादक स्वतःच्या अभिरूचीने लिहितो. स्वतःची परखड मते मांडताना वाचकांना काय वाटेल याचा विचार करीत नाही.
- त्याने अनिष्ट गोष्टीवर केलेली टीका वाचकाला रूचेल असे नाही. चांगल्याचे कौतुकही सर्वच वाचकांना रूचेल असे नाही.
- संपादक घटनांचे संदर्भ, बारकावे यांचे योग्य अर्थ लावत असतो. वाचकांना जे समजत नाही ते सांगण्याचे काम तो करतो. बऱ्याचदा वाचकाने लावलेले चुकीचे अर्थ अशा लेखामुळे सुधारतात.
- चांगल्या संपादकीयाला वाचकांचा उदंड प्रतिसाद मिळतो. मात्र संपादकाने एकांगी लेखन केल्यास त्याच्यावर टीकासत्र सोडून वेळीच जागेवर बसविण्याचे काम वाचक करतो.
- चांगले संपादक वाचकावर सद्भिरूची व परिपूर्णतेचे संस्कार करतात.
- चांगल्या संपादकाने एखाद्या चांगल्या सामाजिक कार्यास केलेल्या आवाहनाला वाचक उत्तम प्रतिसाद देतो. उदा. पुढारीने केलेले भूकंपनिधी, पूरनिधी इ. बाबतचे आव्हान

संपादक व वाचकाचा हा स्नेहसंबंध अभ्यासल्यावर संपादकाने आपल्या कामात न्यायाधीशाची भूमिका करायची असते हे जाणवले. शरीर आणि आत्म्यासारखे हे संपादकाचे वृत्तपत्रातले स्थान असते.

२.७ वाचकाचा स्तर व त्याची आवड -

स्वातंत्र्यपूर्व काळातला वाचकवर्ग हा सामान्य स्तरातला (मध्यमवर्गीय) होता. इंग्रजी शिक्षणाने ज्ञानाची कक्षा रुंदावलेले विद्वान व समाजसुधारक याचे वाचक होते. संपादकाने वृत्तपत्राचे संपादन करताना वाचकवर्ग कोणत्या स्तरातील आहे, त्याची आवड काय आहे, त्याचा कल कशाकडे आहे हे पाहिले पाहिजे हे खरे असले तरी पूर्वीचा वाचक वर्ग, त्याचा कल पाहताना हे जाणवते की स्वातंत्र्यपूर्वकालीन वृत्तपत्राचा

वाचक हा कल, आवड वा टाईमपास म्हणून वृत्तपत्र वाचत नव्हता. तर स्वातंत्र्यचळवळीचे, नव्या संशोधनाचे, प्रगतीचे, नव्या विचारांचे वृत्त समजून घेण्याची गरज म्हणून वृत्तपत्र वाचत होता.

त्या काळाच्या स्वातंत्र्य लढ्याच्या पार्श्वभूमीवर समाजात घडणाऱ्या प्रत्येक घडामोडीचे ज्ञान करून घेणे ही प्रत्येकाची गरज होती. पारतंत्र्याची झळ अगदी सामान्यातल्या सामान्य माणसाला बसत होती. इंग्रजांचे अत्याचार वाढत होते. सर्वसामान्य माणसे गुलामगिरीत भरडली जात होती. अशावेळी ब्रिटीश सत्तेविरुद्ध असंतोष पसरवून जनजागृती करण्यासाठी लेखणीचे हत्यार या संपादकांनी उपसले होते. या असंतोषाचे लोण तळागाळातल्या लोकांपर्यंत पोहोचविण्याचा ते प्रयत्न करीत होते. ब्रिटीशांच्या अत्याचाराच्या नित्य नव्या वार्ता वृत्तपत्रात झळकत होत्या. संवेदनाहीन समाजमनात क्रांतीची ज्योत चेतवणे ही काळाची गरज होती. त्यामुळे हा वाचकवर्ग सध्याच्या वाचकापेक्षा निराळा होता.

सामाजिक क्रांती जेथे घडू पाहाते आहे. असंतोषाचे बीज पेरले गेले आहे. सामान्य माणसाच्या मनातल्या गुलामगिरीच्या चीडीने त्याला हौतात्म्य स्विकारण्याची प्रेरणा दिली आहे. स्वातंत्र्यास्तव हसत हसत फासावर जाणाऱ्या भगतसिंग, राजगुरू यांचा आदर्श पुढे आहे. कल्पना दत्त, सुनीती चौधरी यासारख्या वीर तरुणी बलिदान देत आहेत. आझाद हिंद सेना क्रांतीचे शिंग फुंकते आहे असे वातावरण भोवती आहे.

त्या काळात समाजमन घडविण्याचे काम लोकमान्य टिळकांनी केले. त्यांनी आपल्या अग्रलेखांनी वृत्तपत्रसृष्टीत एक प्रमाण घालून दिले. भाषा सजविण्यासाठी फारसे परिश्रम न घेता आंतरिक तळमळीतून आलेले सुबोधपण, काळजाला भिडणारे त्यांचे अग्रलेख केवळ भाषेचा उत्तम नमुनाच नव्हते तर पोटतिडकीने समाजाच्या कल्याणासाठी त्यांनी केलेली सिंहगर्जना होती. विलक्षण आवेग, निश्चयीपणा, समाजहिताची कळकळ यातून त्यांचा प्रत्येक अग्रलेख अवतरला होता. त्यांना उपमा, दृष्टांत, विनोद व शब्दच्छल करून केवळ भाषेचे सौंदर्य वाढवायचे नव्हते. तर त्यांना ब्रिटीशांच्या अन्यायाविरुद्ध लढा देणारी लोकांची फळी निर्माण करावयाची होती. त्यांनी स्वतःच म्हटले आहे, "केसरीतील लेख लिहित असताना, भाषा सौंदर्याकडे मी फारसे लक्ष देत नाही. माझ्या अंतःकरणात असलेले विचार जितक्या सोप्या भाषेत कळवता येईल तितके कळवण्याचा प्रयत्न मी करीत असतो.

अंतःकरणात घोळत असलेले विचार सहज बाहेर पडलेल्या भाषेने लोकांसमोर ठेवल्याने त्याचा त्यांच्या मनावर परिणाम होतो. मी जेव्हा कडक टीका करतो तेव्हा खरोखर माझ्या मनामध्ये रागाचा आवेश आलेला असतो.”^१

वृत्तपत्रात अग्रलेख लिहिताना भारतीयांच्या मनात स्वदेशाभिमान जागृत करणे, ब्रिटीश राजवटीबद्दल असंतोष निर्माण करून स्वातंत्र्यासाठी त्यागवृत्ती निर्माण करणे या हेतूने त्यांनी धगधगते अग्रलेख लिहिले. केवळ स्वातंत्र्य या विषयावरच अग्रलेख न लिहिता त्यांनी समाजाशी संबंधित प्रत्येक विषयावर अग्रलेख लिहिले. स्वदेशी, स्वराज्य, स्वभाषा, स्वधर्म, राष्ट्रीय शिक्षण व देशप्रेम या षट्सुत्रीबरोबर त्यांनी सामाजिक विषयही हाताळले. शेतीविषयक प्रश्नांचा अभ्यास करून त्यावर अग्रलेख लिहिले. त्यांचा प्रत्येक अग्रलेख हा वैचारिक व वाडमयीनदृष्ट्या अत्यंत सकस होता. स्वराज्य, शेती, शेतकरी, खोती, दुष्काळ, धर्म, सामाजिक सुधारणा, सर्वांगीण शिक्षण, ब्रिटीशांचे गुणदोष, कंपनीसरकार, सुधारणा, वृत्तपत्र स्वातंत्र्य तसेच ब्रिटीश राजवटीबद्दलचे चाळीस अग्रलेख त्यांनी लिहिले.

सर्वांगीण शिक्षण, बहिष्कार, काँग्रेस, समाजसुधारणा, स्त्रीवर्गाच्या सुधारणा, मराठी भाषा अशा अनेक विषयावर त्यांनी लेख लिहिले. त्यांनी लिहिलेले मृत्यूलेख, ग्रंथपरीक्षणे ही त्या काळच्या जनमनाची मशागत करण्यासाठी महत्वाचे ठरले. ऐतिहासिक, पंचांग, संशोधनपर, आशियातील राजकारणाविषयी असे अनेक अग्रलेखही लिहून त्यांनी समाजाच्या हरेक अंगाला स्पर्श केला. लो. टिळकांनी स्वराज्याच्या जन्मसिद्ध हक्काची घोषणा केली आहे. अशा वातावरणातल्या समाजाच्या विविध स्तरातून हा वाचकवर्ग आला आहे.

शब्दाच्या स्फुल्लिंगानी हा बंडाचा भडका उडवणे ही काळाची गरज होती व त्यासाठी या वृत्तपत्रातला शब्द न शब्द हरेक माणसाच्या अंतःकरणापर्यंत भिडवणे ही वाचकाची गरज होती. लो. टिळकांचा केसरी कुणी हौस म्हणून वाचत नव्हते तर ‘सरकारचे डोके ठिकाणावर आहे काय?’ या सारखा जहाल लेख टिळक मनोरंजन म्हणून लिहित नव्हते. ती एक काळाची गरज होती हेच खरे. (लो. टिळकांच्या अग्रलेखाचे विषय परिशिष्टात दिले आहेत.

१. अग्रलेखकार लो. टिळक- डॉ. विश्वास मेहंदळे- केसरी मराठा ट्रस्ट.

२.८ स्वातंत्र्योत्तर काळातील वृत्तपत्रे -

स्वातंत्र्यपूर्व काळातल्या पत्रकारितेसमोर स्वाधीनता, सामाजिक परिवर्तन, पुनर्जागरण हे उद्देश होते. स्वातंत्र्योत्तर काळात सामाजिक परिस्थिती बदलली. गणेश शंकर विद्यार्थी यांनी म्हटल्याप्रमाणे 'जिन लोगोंने पत्रकारिता के पवित्र कार्य को अपना काम बना रखा है, उनमें बहुत काम ऐसे लोग हैं जो अपने चित्तको इस बातपर विचारका अवसर देते हैं कि, हमें सच्चाई की लाज रखनी चाहिए. केवल अपनी मख्खन रोटी के लिए दिनभर कई रंग बदलना ठीक नहीं। इस देशमें भी दुर्भाग्यसे समाचार पत्रों और पत्रकारों का यही मार्ग बनता जा रहा है यहाँ भी अब बहुतसे समाचार पत्र सर्वसाधारण के कल्याण के लिए नहीं रहे, सर्वसाधारण अपने प्रयोग की वस्तु बने जा रहे हैं।'^१

प्रत्यक्षात वस्तूंच्या किंमती झपाट्याने बदलल्या. ईमानदारी, भारतीयता, निर्व्यसनीपणा रुढिवादी गोष्टी झाल्या. धूर्तपणा, व्यसनाधीनता, थाटमाटाला महत्त्व आले. देशभक्ती लोपली वृत्तपत्रे मालकांच्या ताब्यात गेली. नवे आर्थिक वळण लागले. पत्रकारिता हा धर्म न राहाता व्यवसाय झाला. श्रीमंत शेठ वृत्तपत्राचे मालक झाले. संपादक व इतरांना मजूराचा दर्जा मिळाला. स्वातंत्र्य मिळताच पूर्वीचा जोश थंड पडला. आदर्श बदलले. राष्ट्रहिताच्या बाबतीत उदासिनता आली. व्यक्तिगत स्वार्थाला महत्त्व आले. सांप्रदायिकता वाढली. जुने आदर्श संपले. वृत्तपत्रांना पूर आला. मात्र ही वृत्तपत्रे शासनाच्या स्वाधीन झाली. पूर्वीच्या वृत्तपत्रांचा एकमेव उद्देश ब्रिटिश हटवणे हा होता. त्यामागे सेवाभाव होता. व्यक्तिगत समस्येला स्थान नव्हते.

आज वृत्तपत्रांना उद्योगाचे रूप आले आहे. विविध प्रकारची मालकी. औद्योगिक समस्या, बदल यांचा सामना करावा लागतो आहे. स्वातंत्र्यानंतर पत्रकारिता हा व्यवसाय होऊन शासन व भांडवलदारांच्यात संघर्ष निर्माण झाला. स्वतंत्रपत्रकारिता व सत्ता याच्यातला संघर्ष शासन व भांडवलदार करू लागले. निष्पक्ष पत्रकारितेची गरज भासू लागली. आदर्श वृत्तपत्रांना विविध संकटांना सामोरे जावे लागले. लोकसेवेचा उद्देश मागे पडला. औद्योगिक, व्यापारी प्रवृत्ती आल्या. राष्ट्राचे पुनर्निर्माण हे मूळ तत्व असून देशाचा आर्थिक विकास, समाजाचे आधुनिकीकरण व आधुनिक तंत्रज्ञान या प्रवृत्ती आल्या. सुनियोजित आर्थिक विकासावर लक्ष व सामाजिक परिवर्तन घडवून आंतरराष्ट्रीय संबंध उभारणे चालू आहे.

१. आधुनिक पत्रकारिता एक नजर - बेलारानी शर्मा - पान नं. १४३

मात्र पत्रकारांना वेतनभोगी नोकर मानल्याने इच्छा असूनही तो स्वतंत्र बुद्धी वापरू शकत नाही. तो अनुचित गोष्टीना विरोध करून सत्य मांडू शकत नाही. पूर्वीच्या वृत्तपत्रात देशसेवा, राष्ट्रीय संग्रामाची एकमेव भावना होती. संपादक हा नेता होता. जनजीवनाशी तो समरस होता. परंतु आज पगारी असल्याने संपादकाला आदर्शापेक्षा स्वार्थाची चिंता अधिक आहे. यातूनच पीत- पत्रकारिता आली. नव्या प्रयोगांना यात परवानगी नाही. मालक निष्ठ मानसिकता व व्यावसायिकतेच्या विरुद्ध क्रांती झाली नाही. छोटी - छोटी वृत्तपत्रे निघाली. साहित्यात सामान्य माणसाला प्रतिष्ठा देण्यासाठी स्वतंत्र चिंतनाची भर घातली.

मात्र अशा वृत्तपत्रांना काही कचरापट्टी संपादकांनी, दृष्टीहीन पत्रकारांनी भ्रष्ट केले. वृत्तपत्रांची वाटचाल प्रगतीकडे असली, ती व्यापक बनत असली तरी तिच्यात ठोसपणा नाही. कष्टाळू पत्रकारांचा अभाव आहे. वृत्तपत्रे विश्वव्यापकतेकडे वाटचाल करण्यासाठी वैविध्यपूर्ण रूप धारण करत आहेत. राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक कृषी, बाल, महिला, विज्ञान, खेळ, साहित्य अशी विविध रूपाने संस्कृतीसापेक्ष बनत आहेत. एकूण या कालातील वृत्तपत्रांचा विचार करताना काही गोष्टी आपणास जाणवतात त्या म्हणजे -

- स्वातंत्र्योत्तर काळात पहिल्या २०-२५ वर्षात ध्येयवादी पत्रकारिता काही प्रमाणात शिल्लक होती. लोकशाही रुजविणे, समाजधारणा घडविणे. परराष्ट्र धोरण, वैज्ञानिक प्रगती, संशोधन इ. अनेक विषय त्यांनी हाताळले आहेत. फरक एवढाच की वृत्तपत्र चालविणे हा धंदा झाला. संपादक हा व्यवसाय झाला. संपादकाचा त्याग. नेतृत्व, स्वातंत्र्य संपले. मालक - संपादक नात्यात फारकत झाली. लोकशाहीचा चौथा स्तंभ भांडवलदारांच्या हातात गेला.

- अठराव्या शतकाच्या अखेरीस नव्या वृत्तपत्राचा व्यवसाय उदयास आला. लोकशाहीचा चौथा स्तंभ आपल्या हातात असावा या दृष्टीने भांडवलदार या व्यवसायात आले. तो इतिहासातील महत्त्वाचा टप्पा होय. या व्यवसायाने ९०% च्या वर वाचक वर्ग खेचला. नव्या वृत्तपत्रामुळे जुनी वृत्तपत्रे संपण्याच्या मार्गावर आली. या नव्या प्रवृत्तीने असे सर्वगामी स्वरूप धारण केले आहे की, ५ कोटी लोकसंख्येच्या ब्रिटनसारख्या देशात जनतेने काय वाचावे, काय विचार करावा, कोणत्या सरकारला मानायचे हे ४-५ बडी धेंडे ठरवतात.^१

- देशातील समाजव्यवस्था, आर्थिक घडण, राजकीय विचार, शास्त्रीय प्रगती या क्षेत्रावर मूठभर

१. माध्यम, पत्रकारिता आणि आपण - डॉ. श्रीपाद भालचंद्र जोशी

लोकांची मक्तेदारी झाली. प्रगत देशात वृत्तपत्र संचालक (५-१०) एखादा फालतू विचार गीता, बायबलच्या तोडीस नेऊन बसवितात. महत्वाचा विचार लोकांपर्यंत पोहोचू देत नाहीत. सरकार, जनता, आंतरराष्ट्रीय संबंध व ज्ञानाची विविध क्षेत्रे यावर यांचा वचक झाला. नेपोलियनला सुद्धा सैनिकांची मने राखावी लागत. पण आजचा वृत्तसंचालक प्रसिद्ध विचारवंतांना, राजकारणपटूंना खेळवतो. हजारो बुद्धीवंतांना राबवून घेतो.

- नव्या जुन्या वृत्तपत्रात जमीन - अस्मानाचा फरक आहे. पण अर्थात जुना नवा हे प्रवृत्ती दाखवतात. पूर्वीची वृत्तपत्रे सेवाभावी होती. ते असिधारा व्रत होते. तत्त्वनिष्ठ वसा होता. त्याला पावित्र्य होते. पण ७५ वर्षापूर्वी त्यात जाहिराती आल्या. खप वाढला. पत्रकारांना सरकार दरबारी मान मिळाला. पैसा व प्रतिष्ठा मिळवायचे साधन म्हणून उद्योगपती, व्यापारी व भांडवलदाराचे लक्ष गेले. त्यांनी मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक सुरू केली. जुनी वृत्तपत्रे विकत घेऊन नवी सुरू करण्यासाठी मोठ्या रकमा गुंतवल्या. वृत्तपत्रांना व्यापाराची शाखा असे स्वरूप आले. फायदा मिळविणे हा हेतू होऊन व्यापाराची सर्व तत्वे त्याला लागू झाली. संपादकाची कचेरी हा कारखाना झाला. चालक शेअर होल्डर झाले. जाहिराती व वाचक वाढविणे व जास्तीत जास्त नफा मिळविणे. विविध क्षेत्रांशी हितसंबंध जुळविणे. प्रतिस्पर्धी वृत्तपत्रांना हुसकावून लावणे, जास्तीत जास्त वृत्तपत्रे आपल्या कंपनीच्या कक्षेत ठेवणे. यांना पोषक धोरण ठेवणारे सरकार आणणे ही त्यांची बैठक झाली. वाचक गिऱ्हाईक झाला. जीवघेणी स्पर्धा सुरू झाली. जेवढा दर्जा कमी तेवढे वाचक जास्त असे गणित झाल्याने वृत्तपत्रांचा दर्जा घसरला.^१

- सुरूवात मोठ्या प्रमाणावर त्यामुळे सामान्यांना नवे वृत्तपत्र सुरू करणे अशक्य झाले. केलेच तर मोठ्या वृत्तपत्रांच्या चढओढीपुढे टिकेना. बडा संचालक कागदासाठी नॉर्वे वा कॅनडासारख्या देशात जंगले खरेदी करणार. तासाला ३-४ लाख प्रती काढणारी यंत्रे ठेवणार. जगातले फोटो रेडिओ ट्रान्समिशनने उपलब्ध करणार. तज्ज्ञांचे लेख, विविध सदरे यामुळे व मोठ्या उत्पादनामुळे स्वस्तात देणे परवडते.

- आर्थिक दृष्टीमुळे मजकूरावर परिणाम, वाचकांच्या आवडीला प्राधान्य, मागणी तसा पुरवठा हे धोरण. गावगप्पा, करमणुक, अशिल्लतेला प्राधान्य. एखाद्या जागतिक बातमीस प्राधान्य नाही. फालतू गोष्टींना महत्व प्राप्त झाले. खून मारामान्यांचे वृत्तांत, व्यंगचित्रे, अर्धनग्न स्त्रियांची चित्रे यांचा मारा. घटना जागतिक महत्वाची असली तरी तिचे मनोरंजक अंगच येऊ लागले. उदा. १९५६ मध्ये लंडनला

१. वृत्तपत्र संपादकाच्या प्रश्नावलीतील उत्तरातून.

इंडिया हाऊसमध्ये पंडित नेहरूंचे भाषण झाले यावेळी हिंदी हायकमिशनर श्री. विजयालक्ष्मी पंडित इतर श्रोत्या प्रमाणे जमिनीवर बसल्या होत्या. हा फोटो डेली एक्सप्रेस मध्ये दिला. नेहरूंचे भाषण नाही.^१ ह्यूमन इंटरेस्टच्या बातम्यांना प्राधान्य, रंजकतेस महत्व दिले गेले. उदा. डेली मिररमध्ये गुन्हेगारांच्या मुलाखती, रेस, प्रेम, घटस्फोटाच्या बातम्या पोलीस टाईम्स हे वृत्तपत्र हे याचे उदाहरण आहे.

- सार्वजनिकदृष्ट्या महत्वाचे व जुजबी वृत्त यांची आर्थिक फायद्यासाठी हेतुपुरस्सर अदलाबदल होऊ लागली.

- भांडवल ही कसोटी, पात्रता मानली गेल्याने सेवावृत्ती, ज्ञान, लोकसंग्रहाला फाटा दिला गेला. समाजाभिमुखता उरली नाही. पैशाने तज्ज्ञ विकत घेता येतात. या धोरणामुळे तात्विक बैठक गेली. विशिष्ट वर्गाचे हितसंबंध जपले जाऊ लागले. दैनंदिन व्यवहार ज्ञानी लोकांबरोबर न होता इतर कंपन्याचे डायरेक्टर्स, मालक, सत्ताधीश, कारखानदार यांच्याशी होऊ लागले. कामगारांनी संप केला तर दुसरे ठेवण्याची पद्धत आली. पत्रकाराचे काम तात्विक आहे ही भूमिका संपली. संचालक, संपादकात मालक - नोकर संबंध आले. ध्येयवाद संपला.

- जनहित संपून वर्गहित पाहिले गेले. बँका, कारखाने यांना संरक्षण. या संबंधा आड येणाऱ्या कामगार, वाचक. सरकारवर टीका केली गेली त्यामुळे संपादक व वाचकातले अंतर वाढले. पूर्वी संपादकावर अप्रत्यक्ष का होईना वाचकाचा नैतिक धाक होता. मोठ्या वृत्तपत्राच्या संपादकास खाजगी जीवन व वृत्तपत्राच्या धोरणात समन्वय ठेवण्याची गरज वाटत नाही. पूर्वी संपादकांचे धोरण. शैली, निष्ठा या सर्वांवर पत्राचे मुल्यमापन होई. नवी वृत्तपत्रे व्यक्तिनिरपेक्ष झाली. संपादक कुणीही असो. डायरेक्टरचे धोरण चालू ठेवावे लागे. त्यामुळे व्यक्ती दुय्यम ठरली. इंग्लंडमधील नव्या वृत्तपत्रात संपादकाचे नावही नसते मात्र या मुळे धोरण, नोकरवर्ग, व वृत्तपत्र यांना स्थैर्य मिळाले.

- मतवैचित्र्य कमी झाले वृत्तपत्रात विचारांचे साचे बनले. मोठ्या पत्रातून क्रीडा, कला, नाट्यशास्त्र असे वैचित्र्य आले. पण त्यातही ठोकळेबाजपणा आला. प्रत्येक विषयाच्या शाखेचे शास्त्र सुरू झाले. ठराविक मतप्रवाह, सामाजिक, आर्थिक क्षेत्रातील बातम्या व लेख आले.

१. संपादकाचे जीवनस्वप्न - द्वा. भ. कर्णिक- किलोस्कर प्रेस. सातारा

● स्थानिक प्रश्नांना गौण स्वरूप आले. खेड्यातील प्रश्नांना जागा राहिली नाही. लहान प्रश्न मागे पडले. घडणूक तत्त्वनिष्ठेविरुद्ध झाली. आर्थिक फायदा विरुद्ध सार्वजनिक हित अशा संघर्षात आर्थिक फायद्यास प्राधान्य मिळाले. (" Here is the worst evil of the commercialised newspaper. By its very nature it is unfit to guide. It cannot proclaim truth regardless of consequences. It must not thwart the advertisers wish to full the public into a spending mood. It can not afford to risk alienating purchasers by telling disagreeable truths" ^१

● मोठ्या वृत्तपत्राचा संचालक, घटना व वाचक यांच्यात फार अंतर असल्याने मजकूराची सत्यासत्यता पाहता येत नाही. संचालकांच्या फायद्यावर एखाद्या व्यक्तिके बरे वाईटपण ठरविले जाते. अधिक वाचकांवर अधिक परिणाम करण्याची शक्ती यात येते.

बदलत्या वृत्तपत्रांचे हे स्वरूप पाहिल्यावर त्यांची भूमिकाही लक्षात घेणे गरजेचे ठरते. या मागे त्यांची भूमिका अशी होती -

- १) भरपूर मजकूर व चित्रे वाचकांना द्यावीत.
- २) जगाच्या कोपऱ्यातील बातमी त्वरीत वाचकांना उपलब्ध करून द्यावी.
- ३) जगाबाहेरच्या गोष्टीत लोकांना स्वारस्य निर्माण व्हावे यासाठी प्रयत्न करावेत.
- ४) वाचकांना ज्ञानाची गोडी निर्माण व्हावी.
- ५) सर्वसामान्य वाचकास राजकिय, आर्थिक, सामाजिक प्रश्नात रस निर्माण करावा.
- ६) साहित्य, संगीत, नाट्य, चित्रकला यांना उत्तेजन मिळावे. त्या सर्वापर्यंत पोहोचाव्या.
- ७) वृत्तपत्र हे विद्वानांचेच क्षेत्र आहे हा समज जाऊन सर्वसामान्यांना आपले क्षेत्र आहे असे वाटावे.
- ८) राज्यकर्त्यांना जनमताकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही याची जाणीव करून द्यावी.

१. Hamilton Fyfe. Press Parade Page 20

- ९) उद्योगधंद्याची भरभराट व्हावी. पत्रकार, एजंटाना भवितव्याची शाश्वती मिळावी.
- १०) तज्ज्ञांच्या ज्ञानाचा उपयोग सर्वांना व्हावा.
- ११) अनुषंगिक व्यवसायांना चालना मिळावी. उदा. कागद कारखाने, जाहिरात संस्था, विक्री संस्था, चित्रकार.
- १२) इतर उद्योगात वाढ व्हावी. जाहिरातीमुळे गरजा व उत्पादनाची माहिती मिळावी.
- १३) दळणवळणाच्या साधनात वाढ व्हावी.
- १४) यातून निर्जिव वस्तू तयार होत नसून जिवंत विचार दिले जाणारे सांस्कृतिक केंद्र तयार व्हावे.

२.९ २१ व्या शतकातील वृत्तपत्रातील बदल -

पत्रकारिता व वृत्तपत्रात गेल्या २० वर्षात झालेले बदल पाहिल्यास त्याचे ठळक स्वरूप आपणास पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

- २१ व्या शतकातील पत्रकारिता नवा चेहरा झपाट्याने धारण करते आहे. उपभोगवादी संस्कृतीचीही झकपक वृत्तपत्रे पूर्ण व्यावसायिक बनत आहेत. विविध न्यूज चॅनेल्सशी वाढत्या स्पर्धेमुळे वृत्तपत्रांची जबाबदारी वाढली आहे. दुसरीकडे पत्रकारितेचे चारित्र्यहनन होत चालले आहे. पत्रकारांचे नैतिक अधःपतन होत आहे.

- व्यावसायिकतेच्या टी.आर.पीच्या स्पर्धेत वृत्तपत्राचे मूल्य बदलते आहे. प्रकाशन प्रसारणाच्या गुणवत्तेला स्पर्धेत घेतले तर पत्रकारितेचा एकही पक्ष या पतनाच्या दुष्टचक्रातून वाचलेला नाही.

- संवेदनात्मकतेचा लोप - वृत्तपत्राची संवेदनशीलता कमी झालेली दिसते. मोठ्या महानगरातला वृत्तपत्रात हे प्रकर्षाने जाणवते. बलात्कार हिंसाचाराच्या घटनावर लक्ष, त्यांची बीभत्स वर्णने करण्यात स्वारस्य. संवेदनशीलतेवर व्यावसायिकतेचा पडदा पडलेला दिसतो. आज अपघात, दिल्ली येथील सामूहिक बलात्कार प्रकरण अशा बातम्यांनी हृदय द्रवत नाही. अत्याचाराच्या घटनांनी चीड येत नाही.

● कोणतीही बातमी अतिरंजित करून भडकपणे लिहिण्याकडे कल. वृत्तपत्रीय संस्कृती झपाट्याने बदलते आहे. तिच्यात कारुण्य व कर्तव्याचा अभाव दिसतो आहे. बदलत्या प्रवृत्तीमुळे हे बदलले बातमीदारांच्या मनाची श्रेष्ठता लोप पावते आहे.

● या बदलत्या पत्रकारितेस पाहून जुन्या पत्रकारितेला खेद वाटतो पण त्याचे महानगरीय पत्रकारांना काही सोयर सुतक नाही.

● वृत्तपत्रांचे संपादक पत्रकारितेची बांधिलकी मानत नाहीत. सुविधांच्या बदल्यात या वृत्तपत्रांनी सामाजिक बांधिलकीचा त्याग केलेला दिसतो. व्यावसायिकतेमुळे सामाजिक जबाबदारी सोडून लाभार्थीपण वाढले. गेल्या दशकात ही वृत्ती वाढलेली दिसते.

● पूर्वीची वृत्तपत्रे ध्येयकेंद्रीत. विचारकेंद्रीत होती. संपादकाला अधिकार होते. संपादकही संस्था होती. त्याला स्वातंत्र्य, अधिकार, ध्येये होती. त्याची स्वतःची टीम होती. हे संपून अधःपतनास सुरुवात झालेली दिसते.

● सध्याची वृत्तपत्रे वाचककेंद्रित नाहीत. ती जाहिरात केंद्रित झाली आहेत. त्याला हवे ते छापणे हे ध्येय संपून वृत्तपत्र हे लाभ मिळवण्याचे मशिन झाले आहे.

● भाषेत बदल - सकारात्मक व नकारात्मक पद्धतीने केला जातो आहे. बोलीतील शब्दाचा वापर त्यामुळे भाषा समृद्ध होते. स्थानिक बोलीचा वापर हा सकारात्मक तर भाषेची मोडतोड, व्याकरण धाव्यावर बसवून लिंगवचनांची गल्लत हा नकारात्मक वापर ठरतो आहे. ^१

● वृत्तपत्रांचे बाजारीकरण झाल्याने नग्नता, सेक्स, हिंसा यांची भरती होऊन त्याला हलका दर्जा प्राप्त होतो आहे.

● मिडीयाच्या प्रभावामुळे बातमीदाराचे घराणे चांगले, सधन, प्रतिष्ठेचे मानले गेले. वृत्तपत्रे ही सर्वाधिक वेतन देणारी सामाजिक संस्था ठरली.

● बदलांमुळे ग्रामीण भागाचे नुकसान झाले. नवी पत्रकारिता शहरान्मुख असल्याने ग्रामीण

१. प्रसार माध्यमांची भाषा-लेख-डॉ. माधवी देसाई - भाषा विज्ञान अधिवेशन-विलिंगडन कॉलेज,सांगली.

समाचार, संदर्भ टाळले गेले.

● आधुनिक पत्रकारितेत शेतीचा उल्लेख केला नाही. मिडीयापुरती राष्ट्रीय वृत्तपत्रे ही शहरापुरती मर्यादित असल्याने अपराध, फॅशन, ग्लॅमर. शहरी जीवनावर कार्यक्रम आले. ग्रामीण भागावर कार्यक्रम कमीच आले. या झगमगटाला एक नशा बनवून समाजावर लादण्याची जीवघेणी स्पर्धा आली. यात ग्रामीण भागाची दखलही घेतली गेली नाही.

● नव्या पत्रकारितेवर राजनीतीचा जबरदस्त पगडा असल्याने मूळ पत्रकारितेचा उद्देश बदलला.

● नवी वृत्तपत्रे विशिष्ट पक्षाची समर्थक असल्याने विरोधी पक्षाच्या बातम्या देत नाहीत. दिल्यातरी त्या विकृत स्वरूपात छापतात. इंग्लंडमधील पत्रकारितेचा हा दुर्गुण आपण घेतला पण आपली पक्षनिष्ठा इंग्लंडपेक्षा घातक ठरली. तथ्य व विचार(मत) यात फरक असला पाहिजे. तथ्य व विचार, संपादकीय व बातमीपत्र यांची मोठ्या प्रमाणावर गल्लत आपल्या वृत्तपत्रात होऊ लागली. ही गफलत धोकादायक आहे.^१

● वृत्तपत्र हे माध्यम व राजकारण हा उद्देश ठरला. सत्तेच्या जवळ राहण्यात सुख मानणारी वृत्तपत्रे व्यावसायिक हित साधतात. जनमत घडवू शकत नाहीत. जागृतीकरण करत नाहीत. ही वृत्तपत्रे अशी निष्क्रीय ठरली.

● आधुनिक परंपरागत शैलीत द्वंद्व सुरू झाले. पत्रकारितेच्या मानदंडाची भरकट झाली. पत्रकारिता विधायक न ठरता विध्वंसक ठरली. आगीत तेल ओतणारी ठरली. अयोध्या आंदोलन, ताज हॉटेल बॉम्बस्फोट प्रकरण, मालेगाव दंगल, जोधा अकबर प्रकरण, मिरज दंगल ही याची ज्वलंत उदाहरणे आहेत.

● वृत्तपत्रांची विश्वसनीयता कमी झाली.

● सामाजिक प्रश्नांची उत्तरे शोधणे, त्याची पुनरावृत्ती न होऊ देणे. स्वस्थ विकासाला हातभार लावणे ही गरज निर्माण झाली.

१. बदलती पत्रकारिता गिरते मूल्य - डॉ. निशांत सिंह - नमन प्रकाशन पान नं. १७

● राष्ट्र निर्माण व सामाजिक पुनर्रचनेची भूमिका घेण्याची गरज निर्माण झाली. सामाजिक समीकरणे, बदलत्या मूल्यांचे निःपक्षपाती आकलन करण्याची गरज निर्माण झाली. नव्या वृत्तपत्रांनी सामाजिक द्वेष पसरवला.

● यातले श्रेष्ठ स्थानावरचे लोक या विषमतेबद्दल अनभिज्ञ व बेफिकीर होते. स्वनामधन्य पत्रकारांनी वार्ताहरांना जाती गोत्राच वरदान दिलं. पूर्व पत्रकारितेवर विशिष्ट जातीचाच पगडा का हवा? जातीयतेवर आधारलेल्या वृत्तपत्रांकडून जातीभेद नष्ट करण्याची आशा कशी करावी? हा नव्या वृत्तपत्राचा प्रश्न ठरला.

● असे लोक नव्या वृत्तपत्रांचे दलाल किंवा ठेकेदार झाले. पत्रकार नाही. यांच्याशी नवनिर्मिती सामाजिक पुनर्रचना. धर्मनिरपेक्षता. निष्पक्षता, पत्रकारितेच्या मूल्यांची चर्चा करणे व्यर्थ ठरले.

● नव्या वृत्तपत्राबद्दल विश्वास कमी झाला कारण हे दलाल किंवा ठेकेदार असून कोणती बातमी छापायची किंवा नाही छापायची हा निर्णय घेऊ लागले. ते सत्ताधारी पक्षाच्याच बातम्या देतात. सत्ता, पैसे व पत्रकारिता यांचा मेळ निवडणुकी दरम्यान परिसीमा गाठतो.^१

● वृत्तपत्र मालकांकडून संपादक व पत्रकारांचा निःपक्ष राहण्याचा अधिकार हिरावला गेला. वाचकांना निःपक्ष राहणे व बातम्यांपासून तसेच योग्य सूचनांपासून वंचित ठेवले गेले. बेदखल केले गेले. निवडणूक पूर्व सर्वेक्षण वास्तवापासून दूर नेते.

● सॅम पित्रोदा यांनी सूचना क्रांतीचा पाया घातला. काँप्युटर व अत्याधुनिक उपकरणे आली. त्यांनी प्रत्येक क्षेत्र व्यापले. काँप्युटरने पत्रकारितेत क्रांती घडविली. वृत्तपत्र प्रकाशन व पत्रकारितेस नवे स्वरूप आले. आरंभी मिडीयाचे रंगरूप सजवणारे यंत्र म्हणून आले पण आता मिडीयानेच विकसीत रूप धारण केले आहे.

● काँप्युटरमुळे छपाईची सुंदरता, शुद्धता वाढली. डी.टी.पी. मुळे Accuracy with the time हा सिद्धांत स्थापित झाला. जगातल्या कोपऱ्यातील कोणती घटना काही क्षणात वृत्तपत्रात पोहोचली.

१. ६.फेब्रुवारी २०१३ पुढारी बातमी

● सूचना क्रांतीचा अधिक लाभ रेडिओ व टि.व्ही. ला झाला. २०० हून अधिक चॅनेल्स आली. वेब पत्रकारिता सुरू होऊन पत्रकारितेचे सर्वात गतीमान रूप आले. यात दर्शक व वाचक यांचा परस्पर संबंध आला. वाचक समाचारावर व बातम्यांवर लगेच आपले मत देऊ लागला. संबंधित पक्ष आपली सफाई देऊ लागला. मात्र यांचा तोटा असा झाला की, सूचना क्रांतीमुळे चुकीच्या सूचना मिळतात. त्यामुळे त्यांची समजण्याची व विश्लेषणाची क्षमताच नष्ट होते.^१

● विशिष्ट व अनावश्यक बातम्या व सूचनांचा मारा करून सामान्य माणसाची मानसिकता विकृत करून त्याला विशिष्ट दिशेनेच विचार करण्यासाठी विवश केले जाऊ लागले.

● न्यूज चॅनेल्सचा भडीमार होऊ लागला पण त्यात तथ्य काहीच नाही असे झाले. उदा. मुंबईतील पुराच्या बातमीने इतर सर्व बातम्या रद्द केल्या गेल्या. केवळ दिल्लीचे राजकारण, मुंबईतील सुंदर रात्री. गोव्यातील मस्ती, फॅशन शोमधल्या वस्त्रहीन मॉडेल्स एवढाच या पत्रकारितेला अर्थ उरला आहे. त्यात स्टिंग ऑपरेशनचे फॅड वाढते आहे. सलमान ऐश्वर्या प्रकरण शक्तीकपूर प्रकरण.^२

● चुकत माकत शिकणाऱ्या लहान पोरंप्रमाणे वृत्तपत्रांचे रूप होते आहे. भडक, अतिरंजीत बातम्यामुळे ही वृत्तपत्रे मानवी अभिरूचीची पिळवणूक करत आहेत.

● टी.आर.पी. ला अवास्तव महत्व दिल्यामुळे विकासाच्या बातम्यांपेक्षा गुन्हेगारीला महत्व. अशिललतेला महत्व आले आहे. एकूण नव्या वृत्तपत्रांची स्थिती अधिकाधिक खालावतच चालली आहे. ती सवंग लोकप्रियतेकडे झुकते आहे.

● आज वृत्तपत्रे बाजारु बनल्याने बाजारात जे विकले जाते तेच खपविण्याचा प्रयत्न करताना बाजारवाद व भौतिकवादाच्या अधीन होऊन आत्मा हरवत चालले आहे आणि म्हणूनच अशा बाजारु, आत्माहीन वृत्तपत्रांना खऱ्या अर्थाने आत्मावलोकनाची नितांत गरज आहे.

● बाजारीकरणामुळे ते मिशन न राहता प्रोफेशन झाले आहे. संपादकांचे चारित्र्य संशयास्पद ठरले आहे. इलेक्ट्रॉनिक मिडियाचे आगमन, सूचना क्रांती, इंटरनेटमुळे त्याचा आवाका वाढतो आहे. पण

१) जनसंचार संपर्क एवं विज्ञापन - डॉ.सुजाता वर्मा. जी.पी.वर्मा - अध्याय पहिला.

२) बदलती पत्रकारिता गिरते मूल्य -डॉ. निशांत सिंह- पृष्ठ क्र.५०,५८,७२,७४ - नमन प्रकाशन

त्याबरोबरच सनसनाटीपणा, चुंबनाचा व्यापार, कास्टिंग काऊचच्या नावावर अनेक असभ्य गोष्टींचे दर्शन, रक्तरंजित बातम्या, स्त्रियांचे बाजारीकरण, Exclusive नावाखाली ब्रेकिंग न्यूज, सेक्सचा खेळ, अश्लिल वृत्ते, महिलांचे शोषण, पत्रकाराचे बौद्धिक अधःपतन घडविले जात आहे.

● ब्रेकिंग न्यूजचे फॅड झपाट्याने वाढते आहे. इतर विधायक बातम्या डावलून ब्रेकिंग न्यूजच्या नावाखाली भडक, अतिरंजित बातम्या देऊन समाजमन साशंक, भयग्रस्त व विकृत केले जात आहे. उदा. ताज हॉटेलवरील अतिरेकी हल्ल्याचे एवढे विकृत चित्रीकरण झाले की, मुंबईतला राहणारा हर माणूस आपण घरी परतु की नाही या भीतीखाली वावरताना दिसतो. 'भय इथले संपत नाही' अशी त्याची मानसिकता होण्याचे कारणही वृत्तपत्रे व मिडीयाचे आहेत.

● भाषेची मोडतोड - हल्ली मराठी भाषेचे व्याकरणच बदलत चालले आहे. शुद्ध लेखनाचे सारे नियम धाब्यावर बसवून बातम्या येतात. उदा. मुंबईत अपघात - दोन खल्लास' अनुस्वार. वेलांटाचाची सर्कस तर वरचेवर पहायला मिळते. उदा. 'राष्ट्रपतिनी राष्ट्राला संदेश दिला.' हवी ती वेलांटी घ्या असा उघड चॉईस असतो. (मध्यंतरी 'तरुण भारत' मध्ये अशा व्याकरणाच्या चुका रोजच निघत) भाषेची विविध मोहक रूपे डावलून आजच्या नटी सारखी तिला अर्ध विवस्त्रावस्थेत आणण्याचे पवित्र काम आजच्या नव्या वृत्तपत्रात केले जात आहे.^१

● वृत्तपत्रात अशा बातम्या देताना लहान मुलांच्या मनाची काय अवस्था होईल याचेही भान ते ठेवीत नाहीत. अशा गुन्हेगारीच्या, खुनाच्या बातम्या फोटोसहीत पहिल्या पानावर छापून ही वृत्तपत्रे एकतर भयगंडाने ग्रासलेली नाही तर गुन्हेगारीचे आकर्षण वाटणारी युवा पिढी तयार करत आहेत. एका नामवंत प्राध्यापकाकडे जाण्याचा योग आला. त्याने सकाळी पेपर येताच त्याच्यावर झडप घालून त्याची विशिष्ट पाने काढून ठेवली मग मुलांच्या हातात ठेवला या पानावर अर्धनग्न स्त्रियांची चित्रे, जाहिराती व चुंबनदृश्ये होती. कुठपर्यंत ते असं करणार? गंमत म्हणजे ती मुलं ही पाने शेजाऱ्यांच्यात जाऊन वाचत. मोठ्या मुलाने (दहावीतल्या) या स्त्रियांची चित्रे कापून संग्रही ठेवली होती. मिडियाची हीच कथा आहे. 'आईबाप जे न दावी, ते दाखवी टी. व्ही.' अशीच गत आहे. लहान मुलांच्या पानातून, चॅनल्स मधूनही हिंसेचेच चित्रण दाखवले जाते. ही चिंतनीय गोष्ट आहे.

१. प्रसार माध्यमांची भाषा- शोध निबंध लेख- डॉ.माधवी देसाई - भाषा विज्ञान परिषद विलिंग्डन कॉलेज, सांगली.

● ग्रामीण व दलित पत्रकारिता या प्रवाहात अद्याप रांगते आहे असे म्हणावे लागेल. ग्रामीण, दलित, आदिवासी जीवन, त्यांच्या समस्या, त्यांचे प्रश्न असे अनेक विषय अद्याप उपेक्षितच ठरले आहेत. यांच्याकडे वृत्तपत्रांनी गांभिर्याने पाहिलेले नाही. ही वस्तुस्थिती आहे.

असे वृत्तपत्रातले सकारात्मक व नकारात्मक बदलांचे विवेचन केल्यावर या वृत्तपत्राच्या भूमिकाही विचारात घेतल्या पाहिजेत या भूमिका अशा आहेत -

- १) वाचकांना अद्ययावत माहिती, ज्ञान तंत्रज्ञान पुरवणे, त्यांची करमणूक करणे.
- २) आदर्श, ध्येये, सनातन विचार सोडून जनतेला हवे ते देणे व त्या बदल्यात भरपूर कमाई करून घेणे.
- ३) इंग्रजी वृत्तपत्राप्रमाणे हेतूशून्य. गंभीर लिखाण न करता सर्व (ध्येयशून्य) रोचक असे लेखन करणे.
- ४) ध्येय बुद्धीवादापेक्षा स्वतःची बँक क्रेडीट वाढवणे.
- ५) खासदार काय म्हणतात या पेक्षा काय करतात याला प्राधान्य. संसदेच्या कामाकाजापेक्षा तेथील भांडणाचे चित्रण करणे.
- ६) बातमीच्या गुणवत्तेपेक्षा कंटेन्टर भर देणे यामुळे आजचे गुन्हेगार हिरो बनतात. करोडपती आदर्श बनतात. ठाण्यात एका कॅथॉलिक धर्मगुरूला बजरंगदलाच्या कार्यकर्त्यांनी मारले. मिदनापूरला तृणमूल काँग्रेसच्या ११ पाठीराख्यांना जाळून मारले. या बातम्या छापण्याचे धाडस एकाच वृत्तपत्राने दाखवले.^१
- ७) जीवघेण्या स्पर्धेत टिकण्यासाठी स्वतःत आवश्यक ते बदल घडविणे (आकार, छपाई, भाषा, सदरे, अग्रलेख इ. त) उदा. नवभारत टाईम्स, नवभारत, संध्यानंद, अमृतबझार, लोकसत्ता, नवाकाळ, महाराष्ट्र टाईम्स.
- ८) जागतिक लेव्हलच्या कानाकोपऱ्यातल्या बातम्या तात्काळ देणे.
- ९) आकर्षक छपाई, रंगीत पाने, चित्रे रंगीत सुबक मजकूर, विविध पुरवण्या.

१. प्रश्नावली - श्री.बापूसाहेब पुजारी (ज्येष्ठ पत्रकार, सांगली)

- १०) परदेशातही खप वाढवणे.
- ११) यासाठी आवश्यक यंत्रणा उभारून Survival of the fittest हे सिद्ध करणे.
- १२) आकाशवाणी, दूरदर्शनच्या स्पर्धेत टिकाव धरणेसाठी अंतर्बाह्य बदल करणे
- १३) जनसंवादाचे सोपे, शाश्वत, अक्षर, लोकप्रिय, टिकाऊ माध्यम म्हणून लौकिक टिकवणे.
- १४) वाढत्या स्पर्धेनुसार स्वतःला गतिमान बनवणे. 'कायदा पाळा गतीचा थांबला तो संपला.' हे ब्रीद पाळणे.
- १५) प्रचंड माहितीच्या ढिगाऱ्यातून नेमक्या बातम्या निवडून वाचकांना समजतील अशा भाषेत सादर करणे.
- १६) वाहिन्यांचा सकारात्मक परीणाम आत्मसात करून त्यानुसार स्वतःला आकर्षक बनवणे, वैविध्य, जिवंतपणा आणणे.
- १७) लाईव्ह वृत्तपत्रे देणे.
- १८) पारंपारिक कल्पना डावलून कॉलम, छायाचित्र मांडणीत बदल करणे. उदा. अमिताभ रुग्णालयातून घरी येताच त्याचा हाफपेज वा फुलपेज फोटो देणे. सौंदर्यदृष्टी ठेवणे.
- १९) छायाचित्राचे कुशल संपादन, नकाशे, रेखाचित्र याचे प्रयोग. कार्टून, स्केच यांचा वापर करणे.
- २०) मथळ्याचे वैविध्यपूर्ण प्रयोग करणे.
- २१) व्हाईट स्पेसला महत्व - सुटसुटीत अंतर सोडून बातम्या देणे.
- २२) विविध विषय हाताळणे.
- २३) आशयाकडे लक्ष देणे.
- २४) ई - पेपर ही संकल्पना आणणे.
- २५) वृत्तपत्रात बहुश्रुतता आणणे. उदा. आंबेडकर, परुळेकर, अत्रे, विद्याधर गोखले, माधव गडकरी,

बाबुराव ठाकूर, रंगा वैद्य, अनंत भालेराव यांनी ही भूमिका आणली.

२६) जाहिरातीचे प्रमाण अधिक, कार्यालये अद्ययावत (टाईम्स ऑफ इंडिया, नवभारत टाईम्स, हिंद, लोकमत, सकाळ) करणे.

२७) मतपत्र' ही भूमिका सोडून व्यवहारवादी भूमिका ठेवणे. उदा. पूर्वीचा केसरी हे मतपत्र होते आता नाही. तोही व्यवहारवादी झाला. गेल्या १० वर्षात त्याने कात टाकली व काळाशी सम जुळवली.

२८) चटकदार बातम्यांना महत्व दिले गेले. अग्रलेखाचे महत्व कमी झाले. बातम्यांची सजावट करण्याकडे कल झाला.

२९) व्यावसायिक रूपामुळे 'संपादक' हे पद काढून व्यवस्थापकीय संपादक हे पद आणले.

३०) वातानुकूलित पत्रकारिता आणण्याकडे कल झाला. फिल्ड वर्कला कमी महत्व. पत्रकाराच्या म्हणजेच वृत्तपत्राच्या या भूमिकेबद्दल बोलताना संपादक बॉब एवन म्हणतो - "लोक मिडियाचा तिरस्कार, घृणा करतात अशा स्थितीत आम्ही जगू शकत नाही. आम्हाला काहीतरी केले पाहिजे." भारतीय मिडियालाही याचा विचार करून आपली भूमिका ठरवली पाहिजे. खोल अविश्वासाच्या भावनेने लोक त्यांच्याकडे पाहतात. हल्ली कोणी विश्वासाने म्हणत नाही की वृत्तपत्रात छापले म्हणून ते खरे आहे. गांधीजीच्या मते - "जब अखबार को मुनाफा कमाने के साधन के तौर पर चलाया जाएगा तो गंभीर अनाचार इसके परिणाम होंगे।"

३१) प्रसंगी चुकीचे व्यवहार करून केवळ रेटिंग वाढवणे.

३२) व्यापारी वृत्तीमुळे वृत्तपत्राच्या आचरणाच्या नियमांचे प्रसंगी उल्लंघन करून फायदा साधणे. पत्रकारितेच्या सिद्धांताना तिलांजली देणे.

३३) कित्येकदा पुष्टी नसलेल्या बातम्या देणे व झालेल्या चुकीबद्दल खेदही व्यक्त न करणे.

एकंदरीत बदलत्या पत्रकारितेचे बरे वाईट गुणदोष, त्याची भूमिका, परीणाम यांच्या सविस्तर विवेचनानंतर वाचक वर्गातही असलेल्या बदलाची दखल आवर्जून घ्यावी लागेल.

२.१० वाचक वर्गाच्या बदलत्या भूमिका व अभिरूची -

‘कालाय तस्मै नम.’ या उक्तीप्रमाणे पूर्वीचा वाचक व आजचा वाचक यांच्यात बराच बदल झालेला दिसतो. पूर्वीचा वाचक हा सनातनी वृत्तीचा असून एका विशिष्ट चाकोरीत राहणे पसंत करत होता. त्याच्या समोर स्वातंत्र्यप्राप्ती, देशनिष्ठा हीच ध्येये होती. जातीभेद, धर्म, समाज या बदलत्या काही दृढ संकल्पना होत्या. तो अशिक्षित होता. अंधश्रद्धाळू होता. वृत्तपत्र वाचून आपण ज्ञान मिळवावे. सुधारणा कराव्या. समाज परिवर्तन करावे असे त्याला वाटत नव्हते. जुन्या अनिष्ट चालीरिती समजुतीना तो धरून होता. इंग्रजांनी सत्ता काबीज केल्याचे त्यांना काही देणे घेणे नव्हते. गुलामगिरी. पारतंत्र्याबद्दल त्याला चीड होती पण त्यातून सुटण्यासाठी काही करावे असे त्याला वाटत नव्हते. “दैवजात दुःखे भरता दोष ना कुणाचा. पराधीन आहे जगती पुत्र मानवाचा.” ही त्याची धारणा होती. देवाने इंग्रजांना आपल्या कल्याणासाठी पाठवले आहे. देव गोरे असतात. इंग्रज गोरे आहेत म्हणजेच देवच आहेत अशी समजूत होती. त्यामुळे वृत्तपत्र वाचून जागृती करण्याचा प्रश्नच येत नव्हता.

बदलत्या काळानुसार वाचक बदलला. त्याची अभिरूची बदलली.

नवीन वाचक -

- शिक्षणामुळे जागृत झालेला होता.
- स्वातंत्र्यामुळे कसलेही बंधन त्याच्यावर नव्हते.
- सामाजिक सुधारणांनी त्याच्या मनाची मशागत केली होती. त्यामुळे जुन्या रूढी परंपरातून तो बाहेर पडला होता.
- इंग्रजी शिक्षणाने त्याला नवी दृष्टी लाभली होती. चाकोरीबाह्य जीवन जगण्याकडे त्याचा कल होता.
- ज्ञानाची नवी क्षितिजे, तंत्रज्ञान, आधुनिक सोई यामुळे तो प्रगल्भ झाला होता.
- वृत्तपत्राकडे पाहण्याची दृष्टी बदलली होती.
- नव्या सामाजिक जाणीवा त्याला आल्या होत्या.

- केवळ रंजन त्याला नको होते. त्याबरोबर प्रबोधनही व्हावे ही त्याची अपेक्षा होती.^१
- वृत्तपत्रांनी बातम्यांबरोबर अन्यही विषय द्यावेत ही त्याची इच्छा होती.
- तो पाश्चात्य संस्कृतीचे अनुकरण करणारा होता.
- देशप्रेम, राष्ट्रनिष्ठा यापेक्षा त्याला स्वार्थ महत्वाचा वाटत होता.
- 'पैसा' हा त्याच्या दृष्टीने श्रेष्ठ गोष्ट होती.
- खेड्यापाड्यातला माणूस जागृत झाला होता. वृत्तपत्र हे सामाजिक प्रगतीचे साधन आहे याची याला जाणीव झाली होती.
- एका बाजूने तो माहितीच्या जंजाळात पुरता अडकला होता. नेमके काय घ्यावे हे त्याला समजत नव्हते. विविध ज्ञानाच्या चौफेर मान्यात तो अडकला होता.
- संपादक, पत्रकार, वृत्तपत्र व्यवसाय याकडे पाहण्याची त्याची दृष्टी बदलली होती.
- त्याचा सामाजिक दृष्टीकोन विकसित झाल्याने खेळ, भविष्य, विकास, रंजन इ. विविध विषयाकडे त्याचे लक्ष गेले. त्याच्याविषयी ते जागृत झाले.
- आजचा वाचक माहितीच्या ढिगाऱ्याखाली गाडला गेला आहे. यातले नेमके आपणास काय घ्यायचे आहे हेच न समजल्याने तो संभ्रमावस्थेत आहे व त्याला योग्य दिशा देण्यासाठी वृत्तपत्राची मदत हवी आहे.
- आजच्या वाचकाची दृष्टी कॉम्प्युटर, इंटरनेटच्या ज्ञानामुळे सजग व डोळस झाली आहे. त्यामुळे वृत्तपत्रांनी काय द्यावे व काय देऊ नये हे तो ठरवू लागला आहे. किंबहुना तेवढी नीरक्षीर विवेकबुद्धी त्याला आली आहे.

१. प्रश्नावल्या -बहुसंख्य वाचक

- एकीकडे विवेकी वाचक तर दुसरीकडे हीन अभिरूची जपणारा, हिणकस गोष्टी वाचणारा अभिरूची हीन वाचक अशा दुहेरी रूळावरून वृत्तपत्राची गाडी चालली आहे.^१
- महिला सुशिक्षित झाल्याने त्या अभिरूची संपन्न वाचनाची चोखंदळपणे मागणी करताहेत.^२
- ग्रामीण भागातल्या शेतकऱ्यांपासून कारखान्यातल्या कामकऱ्यांपर्यंत हमालापासून बालापर्वत सर्वांना साक्षर केल्याने तेही वृत्तपत्राचे वाचक झाले आहेत.
- एकतर विद्वान पंडिताचा (शिक्षक, प्राध्यापक, वकील, डॉक्टर इ.) वृत्तपत्रांकडून सकस लेखनाची व समर्थ प्रबोधनाची अपेक्षा करणारा वाचक वर्ग वाढतो आहे. दुसरीकडे त्याचवेळी सामान्य विषयाची मांडणी करून, हलके फुलके विषय चघळून केवळ मनोरंजनाची अपेक्षा ठेवणारा कॉमन मॅनचा वाचकवर्ग पुढे येतो आहे.
- वृत्तपत्रांनी आपल्या गुणवत्तेवर दर्जा व खप वाढवावा. लोकप्रियता मिळवावी असे म्हणणारा वाचकवर्ग आहे तर या विरूद्ध विविध बक्षिसांची, भेटवस्तूंची प्रलोभने दाखवून खप वाढवावा असे म्हणणारा वाचकवर्ग वाढतो आहे. लोकमत सखी मंच, सदस्यांना भेटवस्तू देणे. लोकमतने आयोजित केलेली कात्रणाची योजना, किंमत कमी करून उडवलेली खळबळ, तरूण भारतची सहा महिन्यांची कन्सेशन योजना या सगळ्या याच दुष्टचक्राचा भाग आहेत. सकाळची निर्लेप भांडी भेट योजनाही.
- मुले, तरूण स्त्रिया, प्रौढ, शेतकरी, पेशंट, विविध व्यवसायिक या सर्वांनाच आपल्या विषयाचे 'विशेष' काहीतरी हवे असते. असे आपल्यासाठी काहीतरी स्पेशल मागणाऱ्या वाचकांचाही मोठा वर्ग आहे. या सर्व वाचकांच्या अभिरूचीही तशाच आहेत.

१) देशभक्ती, राष्ट्रसेवा हा त्यांच्या अभिरूचीचा भाग राहिलेला नाही.

२) माहिती मिळवणे व त्याचा अन्वय लावणे हा त्यांचा छंद झाला आहे.

३) मनोरंजन हीच त्याची अभिरूची झाली आहे.

१. वाचकांची प्रश्नावली - डॉ.विलास जोशी, सांगली

२. वाचकांची प्रश्नावली - सौ.ज्योत्स्ना तानवडे, सांगली

- ४) व्यवसायाभिमुख माहितीचे ज्ञान ही त्याची मागणी झाली आहे.^१
- ५) वृत्तपत्रांनी सकारात्मक लिहावे हा त्यांचा आग्रह आहे.
- ६) विकासात्मक व विज्ञानात्मक दृष्टीकोन त्याला हवा आहे.
- ७) राजकारणापेक्षा समाजाभिमुख वृत्तपत्र त्यांना हवे आहे.
- ८) वृत्तपत्रांच्या बाजारवृत्तीला व सवंग लोकप्रियतेला त्याचा विरोध आहे.
- ९) स्त्रीचे विकृत दर्शन, धर्माचे, जातीचे राजकारण करण्यापेक्षा वृत्तपत्रांनी समाजाच्या प्रगतीला मदत करावी अशी त्यांची इच्छा आहे.^२
- १०) त्यांना बीभत्सता, हिंसाचार याची चीड येते आहे.
- ११) व्यापारीकरणाचा सोस पत्रकारितेचे आदर्श उध्वस्त करून टाकेल ही त्याला खात्री आहे. म्हणूनच पत्रकारितेने वेळीच सावध होऊन आपले पतन थांबवावे असे त्याला वाटते.
- १२) वृत्तपत्रांनी साहित्य, शिल्प, संगीत इ. कलांचे उन्नयन करावे अशी त्याची मागणी आहे.
- १३) नवतंत्रज्ञानामुळे जग जवळ येत चालले आहे. या जगातील जास्तीत जास्त माहिती कमीत कमी वेळात मिळवावी असे त्याला वाटते आहे.
- १४) एकीकडे लोकरूची बातमीपत्रांची आवड. नटनट्यांच्या भानगडीची आवड तर दुसरीकडे प्रिंट मिडियाने गंभीर प्रश्नांना विनोदाचे रूप दिले आहे असा ओरडा करणारे लोक अशा दोन टोकाच्या अभिरूचीचे दर्शन घडते आहे.^३
- १५) सर्वेक्षणातून जाणवलेली सर्वात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे बहुसंख्य वाचकांना वैचारिक, बौद्धिक, सैद्धांतिक अशा आयुष्याला गंभीर वळण देणाऱ्या बातम्या, लेख नको आहेत. या स्पर्धात्मक युगात मानसिक टेन्शन देणाऱ्या कोणत्याच गोष्टी त्यांना नको आहेत. यातील काही लोकांनी मजेशीर

१. वाचकांची प्रश्नावली - कु. प्रणाली आवटी.(क्लासवन अधिकारी)

२. संपादक प्रश्नावली - केसरी - श्री. पेशवे

३. संपादक प्रश्नावली - दै.जनप्रवास - श्री.पाटील

पण विचार करावा अशी प्रतिक्रिया व्यक्त केली ती म्हणजे - “हल्ली डायबेटीस, हार्टअॅटक सारखे आजार वाढण्यास ही वृत्तपत्रेच कारणीभूत आहेत. वृत्तपत्रातल्या खून, मारामाऱ्या, गुन्हेगारी, भ्रष्टाचार यांच्या बातम्या वाचताना या समाजात आपले काय होणार? आपल्याला काही चांगल्या गोष्टी पाहायला मिळणार नाहीत का? या जगात विधायक असे काही शिल्लकच नाही की काय? असे प्रत्येकाला वाटते. लाकूड पोखरणाऱ्या भुंग्याप्रमाणे या बातम्या काळीज व मेंदू पोखरत राहतात. परिणामी अशा व्याधी जडण्याची शिक्षा गुन्हा न करताच मिळते.”^१

एक गृहस्थ तर म्हणाले, - ” काय वाचण्यासारखं राहिलेलेच नाही. वृत्तपत्रात पहिल्या पानापासून शेवटच्या पानापर्यंत बॉबस्फोट, खून, मारामाऱ्या, फसवणूक, भांडणे, दरोडे, अपघात सारे रक्तरंजित. ही अक्षरं मस्तकात खिळले ठोकल्यासारखी रूतू लागतात. अशी रक्तरंजित (अतिरंजितही) वृत्तपत्र वाचण्यापेक्षा मी बंद करून टाकली. वाचायलाही नकोत व त्रास व्हायलाही नको.”^२

यावरून जागृत वाचकालाही आता विध्वंसक बातम्यापेक्षा विधायक वर्तमान वृत्त हवे आहे. सकारात्मक, आशावादी वृत्तपत्र हवे आहे हे जाणवते.

वाचकाची बदलती अभिरूची व भूमिका याची सविस्तर चर्चा केल्यानंतर आपणास वाचक वर्गाचे विविधस्तर व त्या नुरूप त्यांची आवड कशी आहे. त्यांच्या आवडीची दखल ही वृत्तपत्रे कशी घेतात हे पहायचे आहे.

२.११ वाचकवर्गाचे स्तर-

आज वृत्तपत्राच्या वाचकांची संख्या लाखाच्या घरात आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात वृत्तपत्रासमोर एकाच अभिरूचीने, ध्येयाने बांधलेला वाचक वर्ग होता. मात्र बदलत्या काळानुरूप वाचकवर्ग बदलला. विभिन्न अभिरूची, भिन्न व्यवसाय. भिन्न वयोगट, भिन्न लिंग, भिन्न मतमतांतरे असणारे वाचक पुढे आले. सर्वांना हवे ते देऊन त्यांचे समाधान करण्याची जबाबदारी अर्थात वृत्तपत्रांवर आली. साहजिकच

१. वाचक प्रश्नावली - श्री.बी.बी.काळे - ज्येष्ठ नागरिक.

श्री.जमदग्नी - संपादक मंडळ - साप्ताहिक विजयंत

२. वाचक प्रश्नावली - श्री. नांदेकर (अॅडव्होकेट)

त्याच्या स्तरानुसार वृत्तपत्रांना आपल्या ध्येयधोरण व रूपरेषेत बदल करावा लागला. विविध विषय नव्याने हाताळावे लागले. विविध सदरे सुरू करावी लागली. अशा वाचकवर्गाचे स्तर पुढीलप्रमाणे सांगता येतील -

२.११. १) विविध वयोगट - यात अबालवृद्ध असा उल्लेख करता येईल.

● **बालक वर्ग** - या वयोगटाचा विचार आवर्जून केला जातो. जपानसारख्या देशात या गटावर लक्ष केंद्रीत केले जाते. कारण भावी देशाची मदत यांच्यावरच असते. त्यामुळे या पिढीचे व्यक्तिमत्व व अभिरुची सुसंस्कारित करणे हे ध्येय त्यांच्यापुढे असते. आपल्याकडे या वयोगटाचा फारसा गांभीर्याने विचार केला गेला नव्हता. तरीही ह. ना. आपटे यांनी करमणुकीमध्ये बालकांसाठी बोधकथा सुरू केल्या होत्या. नंतर वृत्तपत्रांनी लहान मुलांसाठी बालांचे पान. बालजगत अशी स्वतंत्र सदरे सुरू केली. छावा, अंकुर, बालमित्र, खजाना अशा स्वतंत्र बालपुरवण्या सुरू झाल्या. लोकमतने आई, गुरुशिष्य कथांची घेतलेली कात्रण स्पर्धा, कॉमिक्स, चित्रकथा इ. अनेक सदरे या दृष्टीने उल्लेखनीय ठरतात. सकाळच्या बालचित्र स्पर्धाही याचाच भाग आहेत.

● **तरूण वर्ग** - वास्तविक आजची तरूणपिढी या परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत महत्त्वाची समजली जाते. या पिढीवर योग्य संस्कार केले तरच ती उद्याच्या देशाला योग्य आकार देऊ शकेल. त्यासाठी योग्य प्रगल्भ विचार त्यांच्यापर्यंत पोहोचविण्यासाठी वृत्तपत्रांनी प्रयत्नशील राहिले पाहिजे. मात्र पाश्चात्य संस्कृतीने भारावलेल्या या तरूणपिढीला वैचारिक उद्बोधन कितपत रूचावे हा एक प्रश्नच आहे. कारण या तरूणांचे मनोगत मांडताना भाऊराव पाटणकरांनी मार्मिक शब्दांत मांडले आहे ते म्हणतात -

“जातो तिथे उपदेश आम्हां. सांगतो, कोणीतरी

किर्तने सारीकडे सारीकडे ज्ञानेश्वरी ।

काळजी आमच्या सुखाची, एवढी वाहू नका.

जाऊ सुखे नरकात आम्ही, तेथे तरी येऊ नका ॥”

अशा तरूण पिढीसाठी वृत्तपत्रांनी थोडा वेगळा टर्न घेतला आहे. त्यातही महाविद्यालयात शिक्षण घेणाऱ्या हजारो युवक युवतींचा एक खास वाचक वर्ग आहे. उमलत्या तारुण्यातील त्यांचे भावविश्व,

शैक्षणिक समस्या , विविध उपक्रम, त्यांच्या आवडी निवडी, प्रचलित विषयांवरच्या त्यांच्या प्रतिक्रिया या साऱ्यांचा परामर्श घेण्यासाठी काही विशेष पुरवण्या काढल्या आहेत. या वाचकांसाठी सकाळचे 'युवासकाळ' हे स्वतंत्र दैनिक निघते. लोकमतची 'मैत्र' पुरवणी उल्लेखनीय आहे. कॉलेजकट्टा सारखी, हितगुज, सखीसारखी सदरेही आहेत.

तरूण पिढीचे खेळाचे आकर्षण लक्षात घेऊन व वाढते क्रीडा रसिक पाहून त्यांच्यासाठी साप्ताहिक पुरवणीपेक्षा रोजच्या अंकात एक पूर्ण पान भरून क्रीडा वृत्त दिले जाते.

● **बेरोजगार युवक** - नोकरी मिळवणे हे आजकाल दिव्य झाले आहे. नोकरी नाही म्हणून अनुभव नाही व अनुभव नाही म्हणून नोकरी नाही. अशा परिस्थितीत "पदवीची भेंडोळी घेऊन आत्म्यासकट इमान विकणाऱ्या" या बेकार तरूणाची वेदना व त्याला मार्गदर्शन करण्यासाठी दैनिक पुढारीची करिअर, सकाळची Appointments पुरवणी निघते. यात नोकरी मिळविण्याची पूर्व तयारी कशी करावी. मुलाखतीचे तंत्र काय असते. विविध स्पर्धापरीक्षांना कसे बसता येते. त्याची पद्धत काय, नोकरीच्या संधी कोठे उपलब्ध आहेत अशी माहिती दिली जाते.

● **प्रौढ** - प्रौढ वयीन व्यक्तीची अभिरूची लक्षात घेऊन वृत्तपत्रात वैचारिक लेख, अग्रलेख, वृत्तवेध बातम्यांचे विश्लेषण, परिपाठ, बोधकथा, सत्संग, संतसहवास सारखी सदरे असतात. त्यासाठी विविध पुरवण्या काढल्या जातात. यात रविवार पुरवणी प्रमाणे माहितीपर व मनोरंजक मजकूर संकलित स्वरूपात दिला जातो. पर्यटन स्थळांची माहिती. ऐतिहासिक स्थळांचा इतिहास, ट्रेकींग, संसारापयोगी माहिती, नवे पदार्थ, आरोग्य, शासकीय माहिती, भविष्य, कोडी जगातील आश्चर्यजनक माहिती, थोरांचे जीवनप्रसंग, प्राणी - पक्षी यांची माहिती या पुरवणीद्वारे वाचकांना सादर केली जाते. दै. तरूण भारतची 'खजाना' विविधा, दै. सागरची कुटुंब, दै. लोकसत्ताची हास्यरंग - लोकमुद्रा ही प्रकाशने, महाराष्ट्र टाईम्सची अविष्कार पुरवणी याचा यात उल्लेख करावा लागेल.

तसेच काही प्रासंगिक पुरवण्याही विषयानुषंगाने काढल्या जातात. त्या प्रासंगिक व एकाच विषयावर असतात. उदा. कृषी पुरवणीत शेती विषयी मजकूर व जाहिराती असतात. राजकिय व सामाजिक क्षेत्रातील नेत्यांच्या जन्मदिनी खास वाढदिवस पुरवणी काढतात. त्यात त्या व्यक्तीच्या कार्यावरच्या लेखांचे संकलन असते. देवदेवतांच्या यात्रांच्या निमित्तानेही काही खास पुरवण्या प्रसिद्ध

होतात. त्यात त्या ठिकाणच्या इतिहास, देवदेवतांची माहिती. चमत्कार, कथा यांची माहिती असते. (सातारा जिल्ह्यातील मांढरदेवी यात्रेनिमित्त काळूबाईची माहिती देणारी पुरवणी, पुसेगाव यात्रा - सेवागिरी महाराजांवर पुरवणी निघते. आषाढी कार्तिकी वारी विशेषांक निघतात.) सुद्धीत पर्यटन स्थळाची माहिती देणाऱ्या पुरवण्या, अर्थपुरवणी इ. निघतात.

- **वृद्ध** - यांच्यासाठी आरोग्य, व्यायाम, पेन्शनरांच्या समस्या व उपाय, अध्यात्म, वृद्धाश्रम अशा विविध विषयांवर लेखन केले जाते.

२.११. २) विविध व्यावसायिक -

आपल्याकडे चरितार्थासाठी विविध व्यवसाय करणारे लोक आहेत. सामाजिक जागृतीमुळे हे सर्व लोक वृत्तपत्र वाचत असतात. प्रौढ शिक्षणाने साक्षर झालेला हमाल. मोलकरीणही मोठ्या उत्साहाने वृत्तपत्र वाचत असतात. पूर्वी आमच्या वडिलांकडे एक हमाल सकाळी सकाळी वृत्तपत्र घेऊन येत असे. “साहेब, तुम्ही वाचा अन् मला बी सांगा.” असे सांगत असे. आमची कामवालीही दुपारी इतर चार पाच कामवाल्यांना घेऊन आमच्याकडे बसत असे. त्यावेळी वृत्तपत्राच्या वाचनाचा जाहीर कार्यक्रम असे. मात्र त्यांना राजकीय बातम्यांपेक्षा, खून, बलात्कार, अपघाताच्या बातम्यांमध्ये रस असे. एकूण अशा सर्व व्यावसायिकांना त्याच्या व्यवसायाशी संबंधित व त्याची आवड पुरविणारे काही ना काही वृत्तपत्राकडून मिळावे असे वाटत असते. ते वृत्तपत्रे पुरवतही असतात.

- **हमाल** - हलक्या फुलक्या बातम्या, बाजारातल्या उलाढाली, अपघाताच्या बातम्या, विनोद, चित्रपट या विषयाचे लेखन, व्यापाराशी संबंधित वृत्त या बाबी त्यासाठी असत. लोक रूची वार्ताही त्याच्या खास आवडीचा विषय असतो.

- **दुकानदार** - व्यापारातल्या हालचाली, बाजारभाव, राजकारण, महागाई. जकातवार्ता या विषयावरील लेखन यांच्यासाठी दिले जाते.

- **शेतकरी** - शेतीविषयक माहिती. नवे तंत्रज्ञान, शोध, कृषिवार्ता, जाहिराती, शेती मालाचा भाव. बाजारभाव, नवीन अवजारांची माहिती यात दिली जाते. तसेच. शेती प्रदर्शन, निरनिराळ्या बियाणांची माहिती हे विषय असतात. पुढारीची भूमीपुत्र ही पुरवणी याचा उत्तम नमुना आहे.

● **विद्यार्थी** - यांच्यासाठी वेगवेगळी शैक्षणिक सदरे, दहावी व बारावीचा अभ्यास प्रश्नपत्रिका स्वरूप, चौथी व सातवी स्कॉलरशिप परीक्षेच्या सराव प्रश्नपत्रिका. शब्दज्ञान, सामान्यज्ञान, विविध अभ्यासलेख, पुस्तक परिक्षणे, परिपाठासारखी सदरे, वाक्प्रचार, म्हणी, शब्दव्युत्पत्ती, परिक्रम भाषेतील पुस्तकांची ओळख इ. शैक्षणिक उपक्रम, साधने, शिक्षणसंस्था, उपक्रम. अभ्यासक्रमातील, विषय, पाठ्य पुस्तकातील बदल, परीक्षांच्या बैठक व्यवस्था, तारखा, स्थळे, रिझल्ट असे शिक्षण क्षेत्राशी संबंधित असंख्य विषय यात येतात. देशोदेशीच्या शिष्यवृत्त्या, मुदती, शैक्षणिक कर्जे यांचीही माहिती येते.

● **गृहिणी** - गृहिणीशी संबंधित बातम्या, माहेर, सखी, पाककृती, शिवण, भरतकाम, मेंदीची नक्षी, हितगुज, मुलांवर संस्कार, माझी आई, माझं गाव, अविस्मरणीय प्रसंग, बालसंगोपन, अशी अनेक सदरे महिलांसाठी असतात. संसारोपयोगी टिप्स असतात. त्याचप्रमाणे (लोकमत) सखी, (सकाळ) मधुरा, चतुरंग, (लोकसत्ता) चतुरा, कस्तुरी, (पुढारी), डार्लिंग (तरूण भारत) या पुरवण्यांनी महिलांची मने काबीज केली आहेत. 'तनिष्का' ही विशेष पुरवणी (सकाळ) उल्लेखनीय आहे. यात पाककला, सौंदर्य प्रसाधने, दागिने, व्रतवैकल्ये, स्वयंपाक घरातील उपकरणे, घर सजावट. महिलांसाठी विविध व्यवसाय. स्त्रियांपुढील आव्हाने, नोकरदार स्त्रियांचे विश्व, समस्या, प्रश्न, हस्तकला, राजकारण, समाजकारण, मिडियामधील महिलांचा प्रवेश असे नवे जुने विषय चर्चिले जातात. कर्तबगार महिला, वेगळ्या क्षेत्रातल्या महिलांचा परिचय करून दिला जातो. नव्या फॅशन, महिलांचे आरोग्य, सौंदर्य प्रसाधनांच्या जाहिराती हे ही विषय असतात.

● **नोकरदार** - यांच्यासाठी शासनाची परिपत्रके, नियम, आदेश, नियमातील बदल, पगार, सुट्ट्या, अन्य समस्या, न्यायनिवाडे, फोन नंबरर्स, आचारसंहिता या विषयांचे विवेचन असते.

● **एजंट** - विमा वगैरेच्या एजंटना पूरक अशी माहिती यात असते. घर खरेदी विक्री नियम, शेअर्स, त्यातील चढउतार, जमिनीच्या खरेदी विक्री नियम, बदल, पद्धत, छोट्या मोठ्या जाहिराती. परिणाम. न्यायनिवाडे, ग्राहक न्यायालयात गेलेले प्रश्न, त्यांचे निकाल, आर्थिक तेजी -मंदी सेन्सेक्स चढउतार, रिझर्व्ह बँकेचे नियम, **Income Tax** इ. टॅक्सची माहिती, नियम इ. विषय यात येतात. व्यवहारात डोळसपणा कसा हवा, फ्लॅट - घरी खरेदी करताना घ्यायची काळजी, एजंटचे काम इ. चे अभ्यासपूर्ण विवेचन यात असते.

● **शिक्षक** - प्राध्यापक - यांच्यासाठी वैचारिक लेख, अग्रलेख, बातम्यांचे विश्लेषण, शासकीय सेवाशर्ती, शैक्षणिक लेख, अभ्यासक्रमाबद्दल मार्गदर्शन, शिक्षण क्षेत्रातील नवे प्रयोग, शासकीय धोरणे, शैक्षणिक संस्था, नवी क्षितिजे, नवे कोर्स, नव्या पाऊलवाटा, नवे नियम, नव्या जाणीवा, शिक्षकांच्या समस्या, न्यायनिवाडे, प्रश्न, संघटना, निवडणुकी, धोरणे, शिक्षकाचे सुयश, शिक्षण क्षेत्रासंबंधीत घटना या विषयांचे विवेचन असते. प्राथमिक शिक्षणापासून उच्च शिक्षणापर्यंत आलेले नवे प्रवाह, नव्या योजना, वेतन आयोग, नॅक - सॅक कमिटी, नव्याशिक्षण संस्था, अनुदाने, विना अनुदानित संस्था, शिक्षक - संस्थाचालक संबंध, देणग्या, वेतनभत्ते, तासिका तत्वावरचे प्राध्यापक, शिक्षणसेवक, माध्यान्ह भोजन सारख्या योजना, शिक्षकांच्या सेवाशर्ती, नवे विषय, शिक्षकांच्या प्रशिक्षणाची माहिती अशा अनेक विषयांचे विवेचन वृत्तपत्रात असते. एम फील. पीएच डी. व नेट सेट ग्रस्तांच्या प्रश्नांना वृत्तपत्रानीच वाचा फोडलेली दिसते.

● **कारकून** - वेगवेगळी शासकीय धोरणे, निमयावली. सरकारी परिपत्रके, इ. वृत्तपत्रात येतात त्यामुळे बऱ्याच गोष्टीची माहिती मिळते.

● **बँकेतील कर्मचारी** - बँकांची आर्थिक परिस्थिती, रिझर्व्ह बँकेची धोरणे, बदलते नियम, अर्थव्यवस्था. बँकाचे शाखाविस्तार, परदेशी बँकांची स्थिती, धोरणे, आंतरराष्ट्रीय आर्थिक धोरणे, कर्जस्थिती, पतसंस्थाची प्रगती, आर्थिक कारभार, वेतनवाढी, संप, सुट्ट्या इ. विषयांची माहिती त्यात मिळते.

● **मासेमार** - हवामानाचा अंदाज, वादळाची स्थिती, धोके, व्यवसायातील चढउतार या सर्वांशी निगडित बातम्या, बाजारभावही असतो.

● **गुन्हेगार** - गुन्हेगार, शिक्षा, खटले, गुन्हेगाराची स्थिती, मानसिकता, तुरुंगात होणारी अवस्था, हाल, त्यांच्यावर होणारे अत्याचार, त्यांची बाजू, वाढत्या गुन्हेगारीची कारणे, भ्रष्ट पोलीस यंत्रणा, भ्रष्ट शासन, गुन्हेगारी, गुन्हेगारी जगताच्या चटकदार वार्ता (गुन्हेगार जगत. पोलीस टाईम्स), गुन्हेगार व राजकारण यांचे लागेबांधे या सर्व गोष्टी यात चर्चिल्या जातात. त्याचबरोबर गुन्हेगारांची बाजू मांडण्याचे कामही ते करतात. त्यामुळे गुन्हेगारांना वृत्तपत्र जवळची वाटतात. काही वेळा या गुन्हेगारांमधला माणूस, कलावंत यांना प्रकाशात आणण्याचे काम ते करतात. उदा. वीरप्पन, फुलनदेवी.

● **दहशतवादी** - वृत्तपत्रातून दहशतवादाच्या बातम्या येतात. वृत्तपत्रे केवळ त्यांचे अपराधीपणच प्रकाशात आणत नाही तर त्यांच्या या व्यक्तिमत्वामागचा इतिहास. त्यांची कारणमिमांसा, त्यांची भूमिका सगळी वृत्तपत्रे मांडतात. त्यामुळे दहशतवाद्यांना वृत्तपत्राबद्दल आदर व आधाराची भावना वाटते. विश्वासही वाटतो. ओसामा बिन लादेन आपली मते मांडण्यासाठी वृत्तपत्रे व मिडियाशी मोकळेपणाने बोलतो. कसाबसारखे दहशतवादी पत्रकारांशी संपर्क साधतात व आपले म्हणणे मांडतात. अशा दहशतवाद्यांसाठी वृत्तपत्रे मध्यस्थासारखी असतात.

● **परदेशातील वाचक** - परदेशात नोकरीच्या निमित्ताने गेलेली मराठी माणसे आपल्या मातीच्या गंधासाठी आसुसलेली असतात. 'ने मजसी ने परत मातृभूमिला.' अशी त्याची अवस्था असते. आपल्या देशाचे, आपल्या गावचे, आपल्या भागाचे, वर्तमान जाणून घेण्याची अनिवार ओढ त्यांना असते. त्यांच्या अपेक्षा पूर्ण करण्याचे काम 'ऑन लाईन पत्रकारिता' करते. इंटरनेट वरून अनेक दैनिके ते वाचू शकतात. व आपल्या गावाकडच्या गोष्टीची मजा घेतात.

● **सर्वसामान्य वाचक** - अशा वाचकांसाठी वृत्तपत्रे लोकरूची बातमीपत्रे, परदेश वार्ता, अद्भूत दुनिया. विनोद, शब्दकोडी, चित्रकथा, विडंबने, व्यंगचित्रे, बाल गोष्टी- गाणी अशा चटपट्या मजकुरांनी भरलेल्या रविवार पुरवण्या देतात. दै. लोकसत्ताची लोकरंग, महाराष्ट्र टाईम्सची 'संवाद', सकाळची 'सप्तरंग.' केसरीची विविधा, तरूण भारतची 'अक्षरयात्रा,' लोकमतची 'मंथन,' पुढारीची 'बहार', दै. सागरची 'रसिक', दै. ऐक्यची 'झुंबर' सामनाची 'उत्सव' या पुरवण्या अशा रसिक वाचकांसाठी नेहमीच सजवून येत असतात.

● **चित्रपट शौकिन** - चित्रपटाचे हजारो रसिकांना, वाचकांना एक वेडच आहे व त्यांच्यासाठी खास चित्रपट पुरवण्याचे प्रकाशन केले जाते. चित्रतारकां व कलाकारांची आकर्षक छायाचित्रे, नव्या चित्रपटाच्या चित्रीकरणाचे वृत्त, मुहुर्त, जुन्या चित्रपटाच्या दंतकथा, पडद्यामागील खुमासदार चर्चा, चित्रपट गीते, संगीत असा सर्व मालमसाला रंजक व चटकदार शैलीत वाचणे शौकिनांना आवडते. त्यांच्यासाठी या पुरवण्या प्रसिद्ध होतात. या साठी स्वतंत्र पत्रकार नेमले जातात. सोनेरी (पुढारी), चंदेरी (ऐक्य), मस्तमस्त (तरूण भारत), कलारंजन (सकाळ) या पुरवण्या आहेत. काही पुरवण्यात हिंदी, मराठी, इंग्रजी चित्रपटांची परीक्षणेही येतात. नाट्यपरीक्षणेही येतात.

याचप्रमाणे काही प्रासंगिक पुरवण्याही काढून वाचकांची जिज्ञासा शमविली जाते. स्वातंत्र्य दिन,

प्रजासत्ताक दिन, दसरा, दिवाळी, नवीन वर्षारंभ, वर्षाअखेर, वर्धापनदिन, साहित्य संमेलने, कृषी प्रदर्शन, वाढदिवस या निमित्ताने या पुरवण्या निघतात.

वृत्तपत्राच्या वाचकांचे विविधस्तर व त्यांच्या अभिरूचीनुसार 'जो जे वांछिल तो ते लाहो' पुरवणारी वृत्तपत्रे यांचे सविस्तर विवेचन वाचल्यावर आपणास वृत्तपत्र व वाचकाचे नाते किती दृढ आहे हे समजते.

२.१२ समारोप -

प्रस्तुत प्रकरणात आपण स्वातंत्र्योत्तर काळातील वृत्तपत्रे, गेल्या २० वर्षांत वृत्तपत्रात. त्यांच्या धोरणात झालेले बदल पाहिजे.

आकाशवाणी, दूरदर्शन यामुळे वृत्तपत्रात बदल झाले. वृत्तपत्रांचे एकांगी स्वरूप पालटले. त्यात विविधता आली. त्याचे रूप अंतर्बाह्य पालटले पत्रकारितेने ग्रामीण, दलित, रेडिओ, दूरदर्शन, चित्रपट, इंटरनेट पत्रकारिता अशी रूपे धारण केली. कृषी पत्रकारिता, विकास पत्रकारिता, पीत पत्रकारिता. शोध पत्रकारिता, क्रीडा पत्रकारिता अशा पत्रकारितेतून वृत्तपत्रांना वैविध्य प्राप्त झाले. उपग्रहांची वाढती संख्या, नवे तंत्रज्ञान, संगणक क्रांतीतून वाहिन्यांचा वाढता प्रभाव यामुळे त्याचे साधेसुधे रूप पालटले. वृत्तपत्र व्यावसायिक झाले.

राजनैतिक, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, फिल्म. खेळ, शिक्षण. साहित्य, औद्योगिक, उच्च तंत्रज्ञान, चिकित्सा, कृषी, शोध, पर्यावरण, वन्यप्राणी जीवन, ऑटोमोबाईल, गृहसजावट, ज्योतिष, कॉम्प्युटर, फोटोग्राफी, बाल व महिला या अनेक अंगांनी पत्रकारिता सजली.

असे असले तरी पत्रकारिता बातम्यांकडून, मनोरंजनाकडे प्रवास करताना परिस्थिती शरणतेकडे निघाली नाही ना? असे प्रश्नचिन्ह आपल्यापुढे उभी करती झाली आहे असे म्हणावे लागेल.

या पुढच्या प्रकरणात आपण वाचकांकडून घेतलेल्या प्रश्नावल्यातील माहितीचे विश्लेषण व अर्थ निर्वचन करणार आहोत. आपण गृहित धरलेली गृहितके व वाचक, संपादक, पत्रकार यांच्याकडून भरून आलेल्या प्रश्नावलीतील त्याच्या अपेक्षांचे विश्लेषण करून आपल्या गृहितकात कितपत तथ्य आहे हे अभ्यासणार आहोत.